

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

με θέμα:

**«Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ(1922-1940)»**

της

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

(ΑΜ: 519568)

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, ΜΠΟΥΡΟΥΤΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ

ΠΑΤΡΑ

ΙΟΥΝΙΟΣ 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Αποστολίδη Ελισάβετ που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο/η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του/της συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του/της συγγραφέα/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων

Περιεχόμενα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	1
ABSTRACT.....	2
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	3
1. ΟΙ ΑΡΧΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ.....	6
1.1 Το Αποτύπωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής: Από το Σοκ της Υποδοχής στην Ανάγκη Πολιτικής Ενσωμάτωσης	6
1.2 Η απονομή υπηκοότητας στους πρόσφυγες και ο τρόπος επιλογής των υποψηφίων εκπροσώπων τους στο ελληνικό κοινοβούλιο	7
1.3 Η πρώτη προσφυγική παρουσία στο ελληνικό Κοινοβούλιο και η άποψη των προσφύγων στο πολιτειακό ζήτημα	12
1.4 Οι πολιτικές διεργασίες των προσφύγων πληρεξουσίων και των προσφυγικών ομάδων και κομμάτων πριν τη συζήτηση για το προσφυγικό	14
1.5 Το προσφυγικό ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση	19
2. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ ..	24
2.1 Σύσταση των πρώτων προσφυγικών κομμάτων	24
2.2 Τα εκλογικά αποτελέσματα της 7 ^{ης} Νοεμβρίου 1926	28
2.3 Προσφυγικά ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της Οικουμενικής Κυβέρνησης	31
2.4 Η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος από κυβερνήσεις συνεργασίας.....	34
3. Η ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ (1928-1932).....	39
3.1 Οι Εκλογές του 1928.....	39
3.2 Η Πολιτική του Βενιζέλου, το Παρασκήνιο των Ομολογιών και οι Γερουσιαστικές Εκλογές του 1929.....	40
3.3 Οι Δημοτικές Εκλογές σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη (1929-1932)	45
3.4 Το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο φιλίας του 1930 και ο αντίκτυπός του στις σχέσεις των προσφύγων και του κόμματος των Φιλελευθέρων	47

4. Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ (ΜΑΪΟΣ 1932 – ΜΑΡΤΙΟΣ 1933).....	51
4.1 Η πτώση των Φιλελευθέρων και οι κυβερνητικές μεταβολές του 1932.....	51
4.2 Η προεκλογική περίοδος και η στρατηγική των δύο παρατάξεων.....	52
4.3 Η αντίδραση των Φιλελευθέρων και ο ρόλος του Τύπου	53
4.4 Τα αποτελέσματα των εκλογών του Σεπτεμβρίου 1932	55
4.5 Η προεκλογική αναμέτρηση του 1933 και οι στρατηγικές των παρατάξεων	56
4.6 Τα αποτελέσματα του 1933 και η πολιτική μεταστροφή.....	58
5. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΞΙΚΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	59
5.1 Η πολιτική του Μεταξά στο προσφυγικό ζήτημα	59
5.2 Το Στεγαστικό Πρόγραμμα και η «Μάχη κατά της Παράγκας»	60
5.3 Ρύθμιση Χρεών και Αγροτική Αποκατάσταση.....	60
5.4 Προπαγάνδα, Επέτειοι και η Επιστολή του Πρόσφυγα	61
5.5 Οι διώξεις του καθεστώτος και οι πρόσφυγες	63
5.6 Η Αλλαγή Στρατηγικής του ΚΚΕ και οι Διώξεις	65
5.7 Οι Δηλώσεις Μετανοίας.....	66
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	68
Βιβλιογραφία / Πηγές	70

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει την πολιτική διαδρομή και την ιδεολογική εξέλιξη των Μικρασιατών και Ποντίων προσφύγων στην Ελλάδα κατά τη μεσοπολεμική περίοδο. Αναλύει με ποιον τρόπο η ενσωμάτωση περισσότερων από ένα εκατομμύριο προσφύγων επηρέασε καθοριστικά τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις. Κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία, αμέσως μετά την άφιξη και την μαζική πολιτογράφησή τους, η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων ταυτίστηκε πολιτικά και συναισθηματικά με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και την ηγετική φυσιογνωμία του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η στάση αυτή προκάλεσε την έντονη εχθρότητα της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία καλλιέργησε ένα έντονα διχαστικό κλίμα ανάμεσα στην Παλαιά Ελλάδα και τους πρόσφυγες. Στη συνέχεια, η βενιζελική υπεροχή στους προσφυγικούς συνοικισμούς κλονίστηκε εξαιτίας της υπογραφής του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας, το οποίο θυσίασε τις προσφυγικές διεκδικήσεις, αλλά και λόγω των καταστροφικών συνεπειών της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Η διάχυτη απογοήτευση οδήγησε σε μαζική στροφή των προσφύγων εργατών προς την Αριστερά, με το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας να αναπροσαρμόζει τη στρατηγική του και να αποκτά μεγάλη επιρροή στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Τέλος, κατά την περίοδο της δικτατορίας, του Ιωάννη Μεταξά εφαρμόστηκε μια αμφίπλευρη πολιτική, συνδυάζοντας τον ασφυκτικό έλεγχο, τη βίαιη καταστολή και τις εκτοπίσεις των αριστερών προσφύγων αλλά και μια προπαγάνδα που αφορούσε στεγαστικά προγράμματα και ευνοϊκές ρυθμίσεις χρεών. Η έρευνα βασίστηκε στη συστηματική μελέτη του ιστορικού Τύπου της εποχής ως πρωτογενή πηγή, σε συνδυασμό με τη σχετική ιστορική και κοινωνιολογική βιβλιογραφία. Το κεντρικό συμπέρασμα της εργασίας αναδεικνύει ότι ο προσφυγικός κόσμος δεν ήταν ένα ενιαίο σώμα, αλλά οι έντονες κοινωνικές, ταξικές και πολιτικές αντιθέσεις στο εσωτερικό του καθόρισαν την πολυεπίπεδη πολιτική του παρουσία στον Μεσοπόλεμο.

Λέξεις-κλειδιά: Μικρασιατική Καταστροφή, πρόσφυγες, Μεσοπόλεμος, πολιτική ένταξη, Κόμμα Φιλελευθέρων, Ελευθέριος Βενιζέλος, Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, δικτατορία Μεταξά

“THE POLITICAL INTEGRATION OF THE 1922 REFUGEES IN INTERWAR GREECE (1922-1940)”

Apostolidi Elisavet

ABSTRACT

This thesis examines the political trajectory and ideological evolution of Asia Minor and Pontian refugees in Greece during the interwar period. It analyzes how the integration of more than one million refugees decisively influenced domestic political developments. During the first interwar decade, immediately after their arrival and mass naturalization, the overwhelming majority of refugees identified politically and emotionally with the Liberal Party and the leadership figure of Eleftherios Venizelos. This stance provoked the intense hostility of the anti-Venizelist faction, which fostered a deeply divisive climate between Old Greece and the refugees. Subsequently, Venizelist dominance in the refugee settlements was shaken due to the signing of the Greco-Turkish Treaty of Friendship, which sacrificed refugee claims, as well as the catastrophic consequences of the global economic crisis. Widespread disappointment led to a mass shift of refugee workers toward the Left, with the Communist Party of Greece adapting its strategy and gaining significant influence in the refugee settlements. Finally, during the dictatorship of Ioannis Metaxas, a bilateral policy was implemented, combining tight control, violent suppression, and deportations of leftist refugees with propaganda regarding housing programs and favorable debt settlements. The research was based on the systematic study of the historical press of the era as a primary source, combined with the relevant historical and sociological literature. The central conclusion of the thesis highlights that the refugee population was not a monolithic entity; rather, the intense social, class, and political contradictions within it determined its multifaceted political presence during the interwar period.

Keywords: Asia Minor Catastrophe, refugees, Interwar period, political integration, Liberal Party, Eleftherios Venizelos, Communist Party of Greece, Metaxas dictatorship

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, η κατάρρευση του οράματος της Μεγάλης Ιδέας και η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε με βάση τη Συνθήκη της Λωζάννης, αποτέλεσαν ένα βαθύ τραύμα στην ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους, αλλάζοντας την κοινωνική, οικονομική, γεωγραφική και πολιτική πραγματικότητα της χώρας. Η ενσωμάτωση περισσότερων από ένα εκατομμύριο προσφύγων σε μια Ελλάδα οικονομικά εξαντλημένη από τη δεκαετή πολεμική προσπάθεια και πολιτικά διαιρεμένη, αποτέλεσε ένα πρόβλημα για όλες τις ελληνικές κυβερνήσεις της μεσοπολεμικής περιόδου. Το επίσημο κράτος, υποστηριζόμενο από διεθνείς οργανισμούς όπως η Κοινωνία των Εθνών και η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, κλήθηκε να διαχειριστεί το γιγαντιαίο ζήτημα της άμεσης στεγαστικής, αστικής και αγροτικής αποκατάστασης αυτών των πληθυσμών, μέσα σε ένα κλίμα πολιτικής αστάθειας, συνεχών στρατιωτικών κινήσεων και οικονομικής δυσπραγίας. Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στην πολιτική διαδρομή και την ιδεολογική εξέλιξη των προσφυγικών ομάδων αμέσως μετά την καταστροφή μέχρι το τέλος της μεταξικής δικτατορίας. Η εργασία αναλύει την εμπλοκή των Μικρασιατών με την πολιτική και το πώς το γεγονός αυτό καθόριζε συχνά τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα.

Αρχικά αναλύονται οι πολιτικές διεργασίες που έγιναν στο εσωτερικό των προσφυγικών ομάδων αμέσως μετά την άφιξή τους. Εξετάζεται η διαδικασία απονομής της ελληνικής υπηκοότητας και ο τρόπος με τον οποίο οι πρόσφυγες εντάχθηκαν και επιλέχθηκαν ως υποψήφιοι εκπρόσωποι στο ελληνικό κοινοβούλιο. Κατά την πρώτη αυτή μεσοπολεμική περίοδο, η συντριπτική πλειοψηφία των Μικρασιατών και των Ποντίων ταυτίστηκε πολιτικά και συναισθηματικά με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και την ηγετική φυσιογνωμία του Ελευθερίου Βενιζέλου, στον οποίο έδειχναν τυφλή αφοσίωση. Όμως αυτή η εκλογική συμπεριφορά, προκάλεσε την εχθρότητα της αντιβενιζελικής παράταξης. Η οποία, χρησιμοποιώντας μερίδα του Τύπου, προσπάθησε συστηματικά να καλλιεργήσει ένα διχαστικό κλίμα ανάμεσα στην «Παλαιά Ελλάδα» και τους πρόσφυγες, οι οποίοι συχνά παρουσιάζονταν ως ξένο σώμα ή ως οικονομικό βάρος.

Στη συνέχεια, η έρευνα επικεντρώνεται στην κρίσιμη δεκαετία του 1930, μια περίοδο κατά την οποία η βενιζελική υπεροχή στους προσφυγικούς συννοικισμούς άρχισε να μειώνεται και να αμφισβητείται σε σημαντικό βαθμό. Η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930 από τον ίδιο τον Ελευθέριο Βενιζέλο, η οποία θυσίασε τις προσφυγικές

διεκδικήσεις και εξάλειψε τις ελπίδες για μια δίκαιη περιουσιακή αποζημίωση, σε συνδυασμό με τις καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929, δημιούργησε ένα έντονο αίσθημα απογοήτευσης, στους κόλπους των προσφύγων. Αυτή η πολιτική στάση από την πλευρά των βενιζελικών οδήγησε σε μαζική στροφή των προσφύγων εργατών προς την Αριστερά. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας βλέποντας τις νέες κοινωνικές ισορροπίες, αναπροσάρμοσε ριζικά τη στρατηγική του, εγκατέλειψε την αδιάλλακτη θέση του για το μακεδονικό ζήτημα που φόβιζε τους πρόσφυγες και έδειξε ενδιαφέρον για τα καθημερινά, ζωτικά τους αιτήματα, αποκτώντας μεγάλη επιρροή στις προσφυγικές γειτονιές της Αθήνας, του Πειραιά και της Βόρειας Ελλάδας.

Τέλος, η εργασία εξετάζει τη στάση των προσφύγων απέναντι στο αυταρχικό δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936. Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, εφάρμοσε μια αμφίπλευρη πολιτική στους προσφυγικούς συνοικισμούς, επιδιώκοντας τον πλήρη έλεγχο και την υποταγή τους. Από τη μία πλευρά, το καθεστώς χρησιμοποίησε έναν ασφυκτικό μηχανισμό αστυνόμευσης, προληπτικής λογοκρισίας, βίαιης καταστολής και μαζικών εκτοπίσεων εναντίον των οργανωμένων αριστερών των συνοικισμών, εξαναγκάζοντας πολλούς στην υπογραφή δηλώσεων μετανοίας. Από την άλλη πλευρά, μέσω μιας εκτεταμένης επικοινωνιακής προπαγάνδας, στεγαστικών προγραμμάτων για την εξάλειψη της παράγκας και ευνοϊκών ρυθμίσεων για τα αγροτικά χρέη, ο Μεταξάς επιχείρησε να εμφανιστεί ως προστάτης των φτωχών, προβάλλοντας την άποψη για πλήρη κοινωνική εξομοίωση και εθνική ομοθυμία.

Η εργασία βασίστηκε, στη μελέτη του ιστορικού Τύπου της εποχής, ο οποίος αποτελεί την πρωτογενή πηγή της έρευνας. Ο ελληνικός Τύπος του Μεσοπολέμου(1922-1940) αποτέλεσε τον καθρέφτη του έντονου πολιτικού διχασμού και των μεγάλων μετασχηματισμών της εποχής. Οι εφημερίδες δεν λειτούργησαν μόνο ως μέσα ενημέρωσης αλλά ως οργανικά ιδεολογικά όπλα των πολιτικών παρατάξεων (Δαφνής, 1997, σσ. 142-144). Χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες από άρθρα προσφυγικών εφημερίδων, όπως ο *Προσφυγικός Κόσμος*, ενός αμιγώς προσφυγικού εντύπου που κάλυπτε την ανάγκη των νεοφερμένων πληθυσμών για ενημέρωση, δικτύωση και συλλογική έκφραση. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* διεκδικούσε την ταχύτερη αστική και αγροτική αποκατάσταση. Αξιοποιήθηκαν μεγάλα έντυπα πανελλαδικής κυκλοφορίας, όπως *Η Καθημερινή* του Γεώργιου Βλάχου που εξέφραζε τη συντηρητική παράταξη, προωθώντας την επιστροφή της μοναρχίας και υιοθετώντας μια επικριτική στάση απέναντι στο προσφυγικό στοιχείο. Αντλήθηκε υλικό από το *Ελεύθερον Βήμα* του Δημητρίου Λαμπράκη και την *Μακεδονία* την ισχυρότερη βενιζελική

εφημερίδα της Βόρειας Ελλάδας, εφημερίδες που στήριζαν ακράδαντα το Κόμμα των Φιλελευθέρων, την αβασίλευτη δημοκρατία και τα προγράμματα του αστικού εκσυγχρονισμού. Γίνεται επίσης αναφορά σε κάποια άρθρα του *Ριζοσπάστη*, ο οποίος εκπροσώπησε την ανάδυση της Αριστεράς και λειτούργησε ως το επίσημο όργανο του Κ.Κ.Ε., εκφράζοντας τα αιτήματα της εργατικής τάξης και των εξαθλιωμένων προσφύγων. Οι εφημερίδες αυτές αποτυπώνουν τον δημόσιο λόγο, τις προεκλογικές στρατηγικές, αλλά και τους μηχανισμούς της κρατικής λογοκρισίας και προπαγάνδας. Αντλήθηκε υλικό από την *Εφημερίδα των Συνζητήσεων της Βουλής* καθώς επίσης και βιβλιογραφία από ιστορικούς, πολιτικούς επιστήμονες και κοινωνιολόγους που έχουν εμβαθύνει στο προσφυγικό ζήτημα του Μεσοπολέμου. Ο συνδυασμός αυτών των πηγών επιτρέπει την κατανόηση της πολιτικής στάσης των προσφύγων αρχικά με το κόμμα των Φιλελευθέρων και τα βενιζελογενή κόμματα και τη στροφή τους προς την Αριστερά. Επίσης αναδεικνύεται το γεγονός ότι ο προσφυγικός κόσμος δεν ήταν ενιαίος υπήρχαν κοινωνικές, ταξικές και πολιτικές αντιθέσεις στο εσωτερικό του που καθόρισαν το μέλλον του.

1. ΟΙ ΑΡΧΙΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ

1.1 Το Αποτύπωμα της Μικρασιατικής Καταστροφής: Από το Σοκ της Υποδοχής στην Ανάγκη Πολιτικής Ενσωμάτωσης

Η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 αποτελεί το σημαντικότερο τραύμα της νεότερης ελληνικής ιστορίας, καθώς έβαλε τέλος στην τριών χιλιάδων ετών ελληνική παρουσία στην Ανατολία και σηματοδότησε την οριστική κατάρρευση της «Μεγάλης Ιδέας». Η στρατιωτική κατάρρευση του μετώπου τον Αύγουστο του 1922 και η καταστροφή της Σμύρνης προκάλεσαν ένα κύμα αναγκαστικής εκτόπισης πληθυσμών. Το ελληνικό κράτος, οικονομικά εξαντλημένο και πολιτικά διχασμένο μετά από μια δεκαετία συνεχών πολεμικών αναμετρήσεων (1912–1922), κλήθηκε να διαχειριστεί μια τεράστια πληθυσμιακή μετακίνηση.

Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή που διενήργησε η Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: Πληθυσμός κατά φύλον, ηλικίαν, θρησκείαν και γλώσσαν., 1928, σ. 24) ο συνολικός αριθμός των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στη χώρα ανήλθε σε 1.221.849 άτομα, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 19,7% του συνολικού πληθυσμού της επικράτειας (που ανερχόταν τότε σε 6.204.684 κατοίκους). Όπως επισημαίνεται και σε εκθέσεις της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ), σ. 2), από το σύνολο αυτό, οι 1.069.957 είχαν αφίχθει αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922 και στο πλαίσιο της επακόλουθης Συνθήκης της Λωζάννης (1923), η οποία επέβαλε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών.

Η πρώτη φάση της υποδοχής αυτών των πληθυσμών προκάλεσε ένα βαθύ κοινωνικό κλονισμό. Οι πρόσφυγες κατέφθαναν στα ελληνικά λιμάνια, κυρίως στον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, ως «ανθρώπινα ράκη», υποσιτισμένοι, εξαθλιωμένοι και κουβαλώντας το ψυχικό τραύμα της απώλειας και των διωγμών (Hirschon, 2004, σσ. 63-65). Η απουσία κρατικών υποδομών ανάγκασε τις αρχές να χρησιμοποιήσουν ως προσωρινά καταλύματα σχολεία, εκκλησίες, θέατρα, αποθήκες, ακόμη και υπαίθριους χώρους ή πρόχειρους καταυλισμούς από σκηνές (Μαράτου-Αλιπράντη, 2023, σ. 4). Οι άθλιες συνθήκες υγιεινής, ο συνωστισμός και ο υποσιτισμός οδήγησαν σε έξαρση θανατηφόρων επιδημιών, όπως ο

τύφος, η ελονοσία και η φυματίωση, προκαλώντας υψηλά ποσοστά θνησιμότητας κατά τους πρώτους μήνες της εγκατάστασης (Pentzopoulos, 2002, σσ. 112-114).

Εξαιρετικά έντονο υπήρξε το χάσμα μεταξύ των προσφύγων και των αυτοχθόνων πληθυσμών. Παρά την κοινή εθνική και θρησκευτική ταυτότητα, οι γηγενείς συχνά αντιμετώπισαν τους νεοφερμένους με καχυποψία, οικονομικό ανταγωνισμό και κοινωνικό αποκλεισμό (Ανδριώτης, 2010, σσ. 15-37). Μέσα σε αυτό το περιβάλλον της απόλυτης ανέχειας, της εχθρότητας και της αβεβαιότητας, παρουσιάστηκε η επιτακτική ανάγκη για τη θεσμική προστασία και τη σταδιακή αφομοίωση των Μικρασιατών.

Με αυτά τα δεδομένα, η πολιτογράφηση των προσφύγων ήταν μια πολιτική και ανθρωπιστική αναγκαιότητα. Η μαζική απονομή της ελληνικής ιθαγένειας γεφύρωσε το χάσμα ανάμεσα στον εξαθλιωμένο πρόσφυγα και τον Έλληνα πολίτη προσφέροντας στους εκτοπισμένους μια καινούρια πατρίδα και πολιτικά δικαιώματα (Ιακωβίδης, 2021, σσ. 87-89). Η θεσμική αυτή κατοχύρωση ήταν απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου να αποκτήσουν οι πρόσφυγες πρόσβαση σε βασικά δικαιώματα: στην αστική και αγροτική αποκατάσταση, στη διανομή γης και κατοικιών μέσω της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.), στην κρατική περίθαλψη, στην αγορά εργασίας καθώς και στα πολιτικά και εκλογικά δικαιώματα (Pentzopoulos, 2002, σσ. 135-138) Έτσι, η μαζική ελληνοποίηση των προσφύγων δεν μείωσε απλώς τις κοινωνικές αποστάσεις και δεν ενσωμάτωσε μόνο τους πρόσφυγες στον εθνικό κορμό αλλά κατάφερε να μεταβάλει τον ίδιο τον χαρακτήρα της Μικρασιατικής Καταστροφής, μετατρέποντας μια πρωτοφανή πανωλεθρία σε αφετηρία ανασυγκρότησης και εξέλιξης της χώρας.

1.2 Η απονομή υπηκοότητας στους πρόσφυγες και ο τρόπος επιλογής των υποψηφίων εκπροσώπων τους στο ελληνικό κοινοβούλιο

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, εκδηλώθηκε το στρατιωτικό κίνημα Γονατά-Πλαστήρα με σκοπό την εξομάλυνση των σχέσεων με την Τουρκία και την επαναφορά της ομαλότητας στην πολιτική ζωή του τόπου. Όμως η εκτέλεση των Έξι, ως υπαιτίων για την Μικρασιατική Καταστροφή όχι μόνο στέρησε επίλεκτα μέλη από την αντιβενιζελική παράταξη, αλλά δημιούργησε μια καινούρια αιτία πολιτικού διχασμού ανάμεσα στους πολίτες της χώρας. Επιπρόσθετα, οι πιέσεις που δέχτηκε ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄ από τους στρατιωτικούς οδήγησαν στην αναγκαστική αποχώρησή του από την Ελλάδα στις 18

Δεκεμβρίου 1923 και την κατάλυση της Συνταγματικής Μοναρχίας, γεγονός που δημιούργησε εκ νέου κλίμα πολιτικής αστάθειας (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σσ. 271-275).

Στις 16 Δεκεμβρίου 1923 διενεργήθηκαν εκλογές από τις οποίες προέκυψε η Δ' Εθνοσυνέλευση τα μέλη της οποίας ανήκαν στη βενιζελική παράταξη αφού δεν υπήρχε συμμετοχή του αντιβενιζελικού χώρου. Η ανάληψη της εξουσίας από τον Βενιζέλο δεν κράτησε για πολύ αφού σύντομα υπέβαλε την παραίτησή του παραχωρώντας την πρωθυπουργία και την αρχηγία του κόμματος των Φιλελευθέρων στον Γεώργιο Καφαντάρη (Δαφνής, 1961, σ. 138). Γρήγορα το κόμμα των Φιλελευθέρων διασπάστηκε στα τέσσερα, με τον Γεώργιο Καφαντάρη να ηγείται του κόμματος των Προοδευτικών Φιλελευθέρων, τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο να σχηματίζει το κόμμα των Συντηρητικών Δημοκρατών, τον Θεμιστοκλή Σοφούλη να προΐσταται των Ακραίων Φιλελευθέρων και τον Γεώργιο Κονδύλη να καθοδηγεί το Εθνικό Δημοκρατικό κόμμα. Το καλοκαίρι του 1923 στην πολιτική σκηνή προστέθηκε η Δημοκρατική Ένωση με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Πρώτο μέλημα του κόμματος ήταν η κατάργηση της κοινοβουλευτικής μοναρχίας. Από τη βενιζελική παράταξη προέρχονταν επίσης και οι Δημοκρατικοί Φιλελεύθεροι με τον Γεώργιο Ρούσσο στην ηγεσία του κόμματος και άμεσο αίτημα την θέσπιση της Δημοκρατίας (Ανδριώτης, 2022, σ. 12).

Σ' αυτές τις πρώτες εκλογές του Δεκεμβρίου 1923 ο φιλελεύθερος χώρος θεωρούσε σωστό και συμφέρον για την παράταξη τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές. Ήταν γνωστή η συμπάθεια των προσφύγων προς το πρόσωπο και την πολιτική του Βενιζέλου και η στήριξη του προσφυγικού πληθυσμού που είχε έρθει στην Ελλάδα το 1914 και είχε ήδη πολιτογραφηθεί ήταν δεδομένη. Η συμμετοχή όμως των προσφύγων του 1922 στην εκλογική διαδικασία προϋπέθετε την πολιτογράφησή τους. Αυτό απαιτούσε τη νομική και διοικητική τους τακτοποίηση (Μιχαηλίδης, 2020, σ. 29).

Ο Ιωάννης Μεταξάς αρχηγός των Ελευθεροφρόνων θεωρούσε ότι οι πρόσφυγες χειραγωγούνταν από την εκάστοτε κυβέρνηση διότι είχαν οικονομική εξάρτηση από αυτή. Για το λόγο αυτό θα έπρεπε να αποστασιοποιηθούν από την εκλογική διαδικασία μέχρις ότου αποκτήσουν οικονομική ανεξαρτησία και κατανοήσουν το πολιτικό γίγνεσθαι της Ελλάδας. Ο Μεταξάς κατήγγειλε ότι είχε στην κατοχή του στοιχεία που αποδείκνυαν ότι η πολιτογράφιση πραγματοποιούνταν σκόπιμα χωρίς να γίνεται εξακρίβωση των στοιχείων των πολιτογραφούντων. Επειδή σύμφωνα με το άρθρο 3 της Σύμβασης Ανταλλαγής της

Λωζάννης στρατεύονταν μόνο αυτοί που διένυαν το 20^ο έτος της ηλικίας τους, πολλοί ανήλικοι δηλώνονταν ως άνω των είκοσι ετών, προς αποφυγή της στράτευσης, και για να έχουν δικαίωμα ψήφου. Επίσης ανέφερε ότι πρόσφυγες τοποθετούνταν σε περιφέρειες που οι Φιλελεύθεροι μειοψηφούσαν με επακόλουθο την μεταβολή του εκλογικού αποτελέσματος (Καλογήρου Ν., Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. κ.ά., 1992, σσ. 87-88). Κατήγγειλε επίσης ότι οι Φιλελεύθεροι κρατούσαν εκλογικά βιβλιάρια προσφύγων με σκοπό να δοθούν σε οπαδούς της βενιζελικής παράταξης που θα ψήφιζαν αντί των νόμιμων δικαιούχων προσφύγων (Το σκάνδαλον των εκλογικών βιβλιαρίων. Ποιοί θα ψηφίσουν, 1923, σ. 4). Αμέσως μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και τη μαζική άφιξη των προσφύγων, στις αρχές Οκτωβρίου 1922 η κυβέρνηση Κροκιδά έθεσε προς συζήτηση το θέμα της πολιτογράφησης των προσφύγων. Η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου ήταν θετική ως προς το να επιτραπεί στους πρόσφυγες να ψηφίζουν, εκεί που υπήρχε ένσταση ήταν αν θα εξέλεγαν «ίδιους αντιπροσώπους ή θα εγγράφονταν εις τους καταλόγους των περιφερειών, εις τις οποίες διέμεναν». Το νομοθετικό διάταγμα στις 19 Οκτωβρίου 1922 καθόριζε ότι μπορούσαν να αποκτήσουν ελληνική ιθαγένεια όσοι πρόσφυγες επιθυμούσαν, προερχόμενοι από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη, τα Δωδεκάνησα, τη Βουλγαρία, τον Πόντο και γενικότερα οι απανταχού Έλληνες το γένος κάνοντας μια αίτηση στην κοινότητα ή το δήμο του τόπου διαμονής τους. Μαζί με τον ενήλικα άνδρα πολιτογραφούνταν η σύζυγος και τα παιδιά. Οι άνδρες άνω των 21 ετών μπορούσαν να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους μέχρι τις 25 Νοεμβρίου 1922. Παρόλα αυτά το ενδιαφέρον για την καταγραφή στους εκλογικούς καταλόγους και χορήγηση βιβλιαρίου ήταν χαμηλό. Μόλις 9690 βιβλιάρια προσφύγων είχαν εκδοθεί μέχρι τις αρχές Ιανουαρίου του 1923. Οι δήμοι όπου κατοικούσε μεγάλος αριθμός προσφύγων για να διευκολύνουν την κατάσταση δημιούργησαν επιτροπές που εξυπηρετούσαν τους πρόσφυγες στη διαδικασία πολιτογράφησης, ενέγραφαν τους άνδρες στα μητρώα αρρένων και κατόπιν στους εκλογικούς καταλόγους (Ανδριώτης, 2022, σσ. 6-8).

Εξάλλου, βάσει του Άρθρου 7 της Σύμβασης περί Ανταλλαγής των Ελληνοτουρκικών Πληθυσμών που υπογράφηκε στη Λωζάννη στις 30 Ιανουαρίου 1923, οι ανταλλάξιμοι πληθυσμοί (Έλληνες ορθόδοξοι στην Τουρκία και Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα) που απελάθηκαν αποκτούσαν αυτόματα την υπηκοότητα της χώρας στην οποία μεταφέρονταν, ενώ έχαναν την υπηκοότητα της χώρας που εγκατέλειπαν. Η Σύμβαση αυτή κυρώθηκε από το Νομοθετικό Διάταγμα της 21^{ης}/25^{ης} Αυγούστου 1923 «Περί αθρόας πολιτογραφήσεως των εκ Τουρκίας εις Ελλάδα καταφυγόντων ομογενών», με σκοπό να νομιμοποιηθεί η παρουσία

των προσφύγων και να διευκολυνθεί η εγκατάστασή τους (Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923), (Περί κυρώσεως της εν Λωζάνη συνομολογηθείσης συνθήκης περί Ειρήνης., 1923). Το άρθρο 3 της ίδιας σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων απαλλάσσονταν της στράτευσης εκλήφθηκε από τους αντιβενιζελικούς ως μέσο προσέλκυσης της προσφυγικής ψήφου (Ανδριώτης, 2022, σ. 8). Το γεγονός ότι οι πρόσφυγες έπρεπε να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους για να αποκτήσουν το προνόμιο της απαλλαγής στρατεύσεως προκάλεσε την αντίδραση του αντιπολιτευτικού τύπου. Η *Καθημερινή* σε σχετικό άρθρο της εξέφραζε την πεποίθηση ότι ο προσφυγικός κόσμος θα υπερψηφίσει τον Βενιζέλο όχι μόνο για την απαλλαγή των στρατιωτικών υποχρεώσεων αλλά επίσης επειδή οι πρόσφυγες απειλούνταν με στέρηση του επιδόματος το οποίο εισέπρατταν και ήταν απολύτως απαραίτητο για τη διαβίωσή τους (Το φίμωτρον, 1923, σ. 1).

Η πρόταση των αντιβενιζελικών ήταν να μην ενσωματωθούν οι πρόσφυγες στα γενικά ψηφοδέλτια αλλά να ψηφίζουν με ξεχωριστούς εκλογικούς καταλόγους και χωρίς να έχουν ουδεμία προεκλογική δραστηριότητα, θεωρώντας ότι οι πληθυσμοί αυτοί έπρεπε να εκπροσωπηθούν χωριστά και μόνο αφού ολοκληρωνόταν η πολιτογράφησή τους.

Το Σοσιαλιστικόν Εργατικόν Κόμμα Ελλάδος (ΣΕΚΕ) δεν είδε με καλό μάτι τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές του 1923 και την εκπροσώπηση των προσφύγων στους εκλογικούς συνδυασμούς, θεωρούσε και αυτό ότι οι Φιλελεύθεροι τους χρησιμοποιούσαν εγκαθιστώντας τους σε περιοχές που είχαν χαμηλά εκλογικά ποσοστά, για να εξασφαλίσουν την εκλογική τους επιτυχία (Το Κ.Κ.Ε., Επίσημα κείμενα, 1974, σσ. 336-339). Στις αρχές του Δεκεμβρίου 1923 έγινε έκκληση των προσφύγων μέσω του *Ριζοσπάστη* να οργανωθούν στο Κομμουνιστικό κόμμα γιατί ήταν το μόνο που είχε λύση για το προσφυγικό ζήτημα μέσα από ριζικές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική δομή του κράτους (Κομμουνιστικό Κόμμα. Προκήρυξη στις εργαζόμενες προσφυγικές μάζες, 1923, σ. 1). Θεωρούσε υπεύθυνους για την Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγοποίηση του πληθυσμού τόσο τη βενιζελική όσο και την αντιβενιζελική παράταξη. Πρότεινε ως λύση τη δήμευση μοναστηριακών κτημάτων καθώς και εκτάσεις μεγαλογαιοκτημόνων και τον άμεσο διαμοιρασμό τους στους πρόσφυγες (Μόνο το ΚΚΕ θα λύση το προσφυγικό, 1923, σ. 1).

Οι Φιλελεύθεροι ανταπάντησαν σε αυτές τις κατηγορίες μέσω του Τύπου, ότι δεν υπήρχε πολιτική σκοπιμότητα σχετικά με τους τρόπους της προσφυγικής εγκατάστασης καθώς οι

πρόσφυγες πήραν τα κτήματα των μουσουλμάνων που αποχώρησαν στη Μακεδονία και η διαμονή τους σε Αθήνα και Πειραιά οφείλονταν στην ύπαρξη βιομηχανιών όπου οι πρόσφυγες μπορούσαν να εργαστούν. Εξάλλου οι πρόσφυγες βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης ήταν πολιτογραφημένοι και είχαν ίδια πολιτικά δικαιώματα με τους γηγενείς. Στην κατηγορία για άσκηση πίεσης προς τους πρόσφυγες να στηρίζουν τους βενιζελικούς αντιπαρατέθηκε το επιχείρημα ότι η συμπάθεια προς τον Βενιζέλο και το κόμμα των Φιλελευθέρων ήταν σε όλους γνωστή επομένως δεν υπήρχε λόγος προσπάθειας προσηλυτισμού των προσφύγων (Μαυρογορδάτος, 1983, σσ. 182-200).

Το ζήτημα της πολιτικής τους κατεύθυνσης το έθεσαν οι πρόσφυγες αρχικά σε τρία συνέδρια που έλαβαν χώρα στη Θεσσαλονίκη στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1923, το πανθρακικό, το παμμικρασιατικό και το ποντιακό. Σ' αυτά συζητήθηκαν δύο θέσεις. Η πρώτη εκφράστηκε από τον πληρεξούσιο Φίλιππο Μανουηλίδη από τον Έβρο που πίστευε ότι οι πρόσφυγες θα έπρεπε να στηρίζουν αποκλειστικά το κόμμα των Φιλελευθέρων ενώ η δεύτερη άποψη που υποστηρίχθηκε από τον Μιχαήλ Κύρκο εξέφραζε την πεποίθηση ότι θα έπρεπε να ενισχυθούν όλα τα κόμματα που ήταν φιλικά προς την Επανάσταση (Μιχαηλίδης, 2020, σ. 29). Το σκεπτικό της δεύτερης πρότασης ήταν ότι ο προσφυγικός κόσμος θα είχε πλήρη εξάρτηση από τις κατά τόπους οργανώσεις των Φιλελευθέρων και επίσης επειδή εκείνο το διάστημα από μία μερίδα προσφύγων υπήρχε δυσαρέσκεια για κάποια μέλη των φιλελευθέρων στα οποία επέρριπταν ευθύνες για την καταστροφή. Η δεύτερη πρόταση απορρίφθηκε γιατί η πλειοψηφία των εκπροσώπων εξέφρασε αποκλειστικά και μόνο την πρόθεσή της να στηρίξει τον Βενιζέλο (Μιχαηλίδης, 2020, π. 29)

Όλα αυτά συζητήθηκαν εκ νέου στο Παμπροσφυγικό συνέδριο που έγινε στην Αθήνα την 1^η Οκτωβρίου 1923 με τη συμμετοχή 280 συνέδρων που αντιπροσώπευαν όλες τις προσφυγικές οργανώσεις της Ελλάδας μέλη της παλαιάς ηγετικής τάξης των προσφύγων καθώς και μέλη της Επιτροπείας των Αλυτρώτων. Το συνέδριο είχε βαρύνουσα σημασία τόσο για τους πρόσφυγες όσο και για την κυβέρνηση. Η παρουσία του πρωθυπουργού Στυλιανού Γονατά και υπουργών όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου και Απόστολου Δοξιάδη καθώς και οι δηλώσεις του πρωθυπουργού ότι οι αποφάσεις του συνεδρίου θα ληφθούν σοβαρά υπόψη, φάνερωναν την ιδιαίτερη σπουδαιότητα του συνεδρίου (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 202).

Τα θέματα που απασχόλησαν διεξοδικά το συνέδριο σχετίζονταν με τη Μικρασιατική Καταστροφή και το προσφυγικό, έγινε μνεία στις φιλανθρωπικές οργανώσεις και στον καταλυτικό ρόλο που έπαιξαν στην διάσωση των προσφύγων, αναφέρθηκαν οι άθλιες

συνθήκες διαβίωσης στη νέα πατρίδα και η αδιαφορία που υπέδειξαν οι αρχές σε ορισμένες περιπτώσεις σε ζητήματα εγκατάστασης και περίθαλψης. Προτάθηκαν λύσεις για την αγροτική και αστική εγκατάσταση και τέθηκε συνολικά το προσφυγικό ζήτημα σε όλες του τις διαστάσεις. Το συνέδριο χαρακτηρίστηκε από ενότητα σοβαρότητα και οργάνωση και οι προτάσεις του έγιναν σε μεγάλο βαθμό αποδεκτές από τις κυβερνήσεις που ακολούθησαν. Από τις τοποθετήσεις των συνέδρων ήταν σαφές ότι υπήρχε ομοφωνία για το ποιοί ήταν οι υπαίτιοι της καταστροφής, η απόδοση των ευθυνών χρεώθηκε στην αντιβενιζελική παράταξη και το Βασιλιά. Παράλληλα δόθηκε στήριξη στους Φιλελεύθερους και στα φιλικά προσκείμενα με την Επανάσταση κόμματα. (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 92-93)

Η Κοινή των Αλυτρώτων Ελλήνων Επιτροπεία ανέλαβε με εντολή της κυβέρνησης να ετοιμάσει τη λίστα με τους υποψήφιους βουλευτές των προσφύγων για τις επικείμενες εκλογές. Για την υπόδειξη των υποψηφίων χρειάστηκε να γίνουν συνελεύσεις με τη συμμετοχή εκκλησιαστικών αρχόντων, μελών των κοινοτικών αρχών από τις επαρχίες της Μ. Ασίας πριν τη μικρασιατική καταστροφή, εκπρόσωπων προσφυγικών σωματείων και οργανώσεων της Αθήνας αλλά και μελών της Επιτροπείας. Οι περισσότεροι υποψήφιοι πολιτεύτηκαν με το κόμμα των Φιλελευθέρων, όμως αρκετοί συμμετείχαν στην Δημοκρατική Ένωση του Αλέξανδρου Παπαναστασίου καθώς και με άλλα βενιζελικής προέλευσης κόμματα (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 94).

1.3 Η πρώτη προσφυγική παρουσία στο ελληνικό Κοινοβούλιο και η άποψη των προσφύγων στο πολιτειακό ζήτημα

Οι πρόσφυγες στον ελληνικό χώρο συμμετείχαν για πρώτη φορά σε εκλογική αναμέτρηση στις 16 Δεκεμβρίου 1923, στις βουλευτικές εκλογές που προκήρυξε η Επαναστατική Κυβέρνηση για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης. Ο αριθμός των προσφύγων ψηφοφόρων ήταν 129.000 γεγονός που τους καθιστούσε υπολογίσιμη εκλογική δύναμη. Πενήντα έξι πρόσφυγες βουλευτές εξελέγησαν οι οποίοι συνέβαλαν στο να συζητηθούν πολλά θέματα που άπτονταν του προσφυγικού ενδιαφέροντος (Μιχαηλίδης, 2020, σ. 30).

Ο Βενιζέλος σε δηλώσεις του αμέσως μετά τον σχηματισμό κυβέρνησης τον Ιανουάριο του 1924 στην Δ' Εθνοσυνέλευση τόνισε ότι η λύση του προσφυγικού ζητήματος θα αποτελούσε προτεραιότητα της κυβέρνησής του διότι η συμβολή της χώρας στην αποκατάσταση των

προσφύγων θα συνέβαλλε στην αύξηση της επιχειρηματικότητας και του εθνικού πλούτου (Συνεδρίασις 5, 1924, σ. 24)

Στην πρώτη συνεδρίαση της Εθνοσυνέλευσης ο Πρόεδρος των Αλυτρώτων και βουλευτής των Φιλελευθέρων Σκεύος Ζερβός εξέφρασε την πεποίθησή του για επιστροφή των προσφύγων στις πατρογονικές τους εστίες. Το γεγονός αυτό προκάλεσε τον ενθουσιασμό των προσφύγων του κοινοβουλίου όμως οι γηγενείς βουλευτές επέκριναν τα λόγια του και την κυβέρνηση η οποία άφηνε περιθώρια για ελπίδες επιστροφής, ενώ θα έπρεπε να δηλώσει με σαφήνεια ότι δεν υπήρχε πιθανότητα επαναπατρισμού. Γιατί όπως ανέφεραν αυτό το αίσθημα της αβεβαιότητας εμποδίζει την προσπάθεια μόνιμης εγκατάστασης και εύρεσης μιας σταθερής εργασίας και εκτός των άλλων δημιουργούνταν η εντύπωση ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν Έλληνες πολίτες. (Συνεδρίασις 16, 1924, σ. 200).

Μετά την παραίτηση Βενιζέλου και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Γεώργιο Καφαντάρη συστάθηκε επιτροπή προσφύγων βουλευτών για να εκθέσουν στη νέα κυβέρνηση θέματα που απασχολούσαν τον προσφυγικό κόσμο. Μερικά από αυτά ήταν η επίσπευση της διαδικασίας της μετοίκησης των μουσουλμάνων και η εγκατάσταση των προσφύγων στη θέση τους, η εκτίμηση των ανταλλάξιμων περιουσιών, το ζήτημα των ομήρων της Μικράς Ασίας, η απασχόληση προσφύγων σε θέσεις που συνδέονταν με την αστική και αγροτική εγκατάσταση καθώς και την πρόσληψή τους σε διοικητικές υπηρεσίες της Μακεδονίας και της Θράκης. Ο πρωθυπουργός δεσμεύτηκε να εξετάσει διεξοδικά τις προτάσεις των πληρεξουσίων και να προχωρήσει στη λύση τους το συντομότερο δυνατό (Ο Πρωθυπουργός κ. Καφαντάρης ανακοίνωσε ότι η κυβέρνηση θα εφαρμόσει ολοκληρωτικώς το πρόγραμμα του κ. Ελ. Βενιζέλου. η στάσις των Δημοκρατικών και διαφόρων ομάδων έναντι της κυβερνήσεως, 1924, σ. 6).

Οι πρόσφυγες βουλευτές με επερώτηση που κατέθεσαν στη Βουλή επεσήμαναν την καθυστέρηση της συζήτησης για το προσφυγικό και ζήτησαν το αίτημά τους, δηλαδή η άμεση συζήτηση του προσφυγικού ζητήματος από τη Βουλή, να γίνει άμεσα αποδεκτό, όμως το πολιτειακό ζήτημα ήταν σε προτεραιότητα. Παρότι ο προσφυγικός κόσμος δεν ήταν ούτε ενιαίος ούτε ομοιόμορφος, για το πολιτειακό ζήτημα υπήρχε ομόφωνη άποψη (Συνεδρίασις 15, 1924, σσ. 192-193). Πίστευαν ότι η λανθασμένη πολιτική της βασιλικής δυναστείας είχε στερήσει από τους πρόσφυγες τις πατρογονικές τους εστίες και κατά συνέπεια η θέση τους απέναντι στο θεσμό της βασιλείας ήταν αρνητική. Σε αυτό που είχαν διαφορετική άποψη ήταν ο τρόπος με τον οποίο θα παίρνονταν η απόφαση. Η μερίδα των βουλευτών που ήταν

προσκείμενη στην Δημοκρατική Ένωση θεωρούσε ότι την απόφαση για το πολιτειακό θα έπρεπε να την πάρει η Εθνοσυνέλευση ενώ αυτοί που ανήκαν στο κόμμα των Φιλελευθέρων εξέφραζαν την άποψη ότι ο λαός ήταν αυτός που έπρεπε να αποφασίσει με δημοψήφισμα.

Την 25^η Μαρτίου 1924, η Δυναστεία των Γλύξμπουργκ κηρύχθηκε έκπτωτη από την Εθνοσυνέλευση και ανακηρύχτηκε στην Ελλάδα Αβασίλευτη Δημοκρατία, ταυτόχρονα προκηρύχθηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επικύρωση της απόφασής της. Η επιλογή του ελληνικού λαού ήταν πέραν πάσης αμφιβολίας, το 69,95% τάχθηκε υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας (Καθημερινή, 2023). Οι πρόσφυγες ψήφισαν μαζικά το «λευκό ψηφοδέλτιο της δημοκρατίας» σε ποσοστό που άγγιξε το 100%. (Μιχαηλίδης, 2020, σ. 13).

1.4 Οι πολιτικές διεργασίες των προσφύγων πληρεξουσίων και των προσφυγικών ομάδων και κομμάτων πριν τη συζήτηση για το προσφυγικό

Το 1924, η πολιτική διάσπαση, η απουσία μιας ισχυρής και αποφασιστικής ηγεσίας στα ηνία της χώρας καθώς και οι συνεχείς αλλαγές των κυβερνήσεων, οδήγησε πολλούς πρόσφυγες βουλευτές να σχηματίσουν ομάδες, οργανώσεις ή κόμματα, προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντα των εκπατρισμένων Ελλήνων πέρα από κομματικούς δεσμούς. Πρωταρχικός τους σκοπός ήταν να ασχοληθούν με θέματα όπως η αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, το πρόβλημα της στέγασης και της τήρησης των δημοκρατικών θεσμών σε συνδυασμό με την ανάληψη πρωτοβουλιών για την εξομάλυνση των σχέσεων του προσφυγικού κόσμου με τους γηγενείς Έλληνες (Μιχαηλίδης, 2020, σ. 31).

Έτσι δημιουργήθηκε η Ανεξάρτητη Φιλελεύθερη Προσφυγική Ομάδα από βενιζελικούς προσφυγικής καταγωγής βουλευτές που διατηρούσαν άμεση επαφή με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, αλλά λειτουργούσαν ως ανεξάρτητη κοινοβουλευτική οντότητα. Λίγο αργότερα ιδρύθηκε η Ένωσις Ελλήνων Υπηκόων οργάνωση με πάνω από 14.000 μέλη, γεγονός που φανέρωνε την επιθυμία των προσφύγων για συλλογική εκπροσώπηση. Το Εθνικόν Δημοκρατικόν Κόμμα του πολιτικού και στρατιωτικού Γεωργίου Κονδύλη στο οποίο προσχώρησαν δεκαεπτά πρόσφυγες βουλευτές δημιουργήθηκε τον Απρίλιο του 1924, με δέκα βουλευτές από αυτούς να ιδρύσουν το Πολιτικό Μικρασιατικό Κέντρο με κύρια ιδρυτικά μέλη τους Απ. Ορφανίδη, Εμμ. Εμμανουηλίδη, Στ. Χατζήμπεη και Δημ. Μαρσέλλο. Επίσης συγκροτήθηκε την ίδια χρονιά, το Κόμμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων ως μια

προσπάθεια πολιτικής έκφρασης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής με ιδρυτή τον Κυριάκο Βενιζέλο (ανιψιό του Ελευθέριου) και η Παμπροσφυγική Οργάνωσις Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλάξιμων (Π.Ο.Α.Δ.Α.), πολύ σημαντικό σωματείο για την προάσπιση των συμφερόντων των προσφύγων που έχασαν τις περιουσίες τους σε Μικρά Ασία, Πόντο και Θράκη και τη διεκδίκηση των αποζημιώσεών τους ως «ανταλλαξιμών» (Ανδριώτης, 2022, σσ. 13-14).

Πριν από το δημοψήφισμα της 13^{ης} Απριλίου, πρόσφυγες βουλευτές πραγματοποίησαν συχνές συναντήσεις για να αποφασίσουν σχετικά με τη γραμμή που θα ακολουθούσαν στην επερχόμενη συζήτηση της Βουλής για το προσφυγικό. Θα επεξεργάζονταν τα ψηφίσματα που θα κατέθεταν στην κυβέρνηση και στην Εθνοσυνέλευση με στόχο να επικυρωθούν από τη Βουλή αμέσως μετά το πέρας της συζήτησης (Η προσφυγική ομάς των πληρεξουσίων θα υποβάλει ψηφίσματα υπέρ των προσφύγων, 1924, σ. 6).

Οι βουλευτές της Δημοκρατικής Ένωσης του Αλέξανδρου Παπαναστασίου ζητούσαν επιμόνως να συζητηθεί από την Εθνοσυνέλευση το προσφυγικό επειδή είχαν διαρρεύσει φήμες απόρριψης του δανείου για τη χρηματοδότηση της αποκατάστασης των προσφύγων, λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας της χώρας, η οποία υπονόμει τις εγγυήσεις που θα συνόδευαν το δάνειο, αλλά και λόγω των δηλώσεων του Βενιζέλου στον Τύπο που ενίσχυαν αυτή την άποψη.

Οι ισχυρισμοί αυτοί θεωρήθηκαν αβάσιμοι από τον αρχηγό της Δημοκρατικής Ένωσης Αλέξανδρο Παπαναστασίου, διότι ήταν γνωστή η απόφαση της Τράπεζας της Αγγλίας να προκαταβάλει ένα εκατομμύριο στερλίνες μέχρι την έκδοση του οριστικού δανείου, γεγονός που άνοιγε το δρόμο για τις τελικές διαπραγματεύσεις και την κατάρτιση ενός Πρωτοκόλλου για τους όρους έκδοσης του (Κορμά, 2021, σ. 27). Όμως τόνισε ότι η συζήτηση του προσφυγικού ήταν επιβεβλημένη για να διευκρινιστεί η θέση της κυβέρνησης στο προσφυγικό ζήτημα. Μέλη του κόμματός του ζήτησαν συνάντηση με τον Βενιζέλο, ο οποίος τους διευκρίνισε ότι δεν είχε αποδείξεις στη διάθεσή του για ακύρωση του προσφυγικού δανείου στην περίπτωση επικράτησης ακραίων δημοκρατικών στοιχείων. Αντίθετα εξέφρασε τη βεβαιότητά του για την υλοποίησή του και τόνισε τη σημαντικότητά του στην επίλυση του προσφυγικού. Υποστήριξε σθεναρά την άποψη για άμεση λύση του πολιτειακού μέσα από δημοψήφισμα γιατί αυτό θα συνέβαλλε στην συμφωνία και υπογραφή του δανείου (Επιτροπή προσφύγων πληρεξουσίων παρά τω κ. Βενιζέλω. Οι κίνδυνοι εάν η Δημοκρατία δεν προέλθη

εκ της ψήφου του Λαού. εάν επικρατήσει η άποψις των Δημοκρατικών θα εγκαταλείψει την Ελλάδα., 1924, σ. 6)

Ο πρωθυπουργός Γεώργιος Καφαντάρης ανακοίνωσε ότι η συζήτηση για το προσφυγικό θα διενεργούνταν σε συγκεκριμένο πλαίσιο, δηλαδή θα εξετάζονταν μόνο ειδικά μέτρα, τα οποία θα έπρεπε να εισηγηθεί η κυβέρνηση για την προώθηση του προσφυγικού ζητήματος (Συνεδρίασις 24, 1924, σσ. 353-354). Πρόσθεσε επίσης ότι η πολιτική που θα ακολουθούσε η κυβέρνησή του για το προσφυγικό θα καθορίζονταν αφού θα ενημερώνονταν πρώτα για τις ανάγκες και τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων (Συνεδρίασις 27, 1924). Δεσμεύτηκε για την παροχή ενός ικανοποιητικού ποσού που θα συνέβαλλε στην προσφυγική εγκατάσταση και φρόντισε να επισημάνει ότι ο μόνος που θα μπορούσε να εγγυηθεί την οριστική αποκατάσταση των προσφύγων ήταν ο Βενιζέλος (Συνεδρίασις 26, 1924, σσ. 433-434).

Από την άλλη πλευρά οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι όλων των κομμάτων συναντιόνταν στη Λέσχη των Φιλελευθέρων και χωρισμένοι σε ομάδες (Επιτροπή προσφύγων πληρεξουσίων παρά τω κ. Βενιζέλω. Οι κίνδυνοι εάν η Δημοκρατία δεν προέλθη εκ της ψήφου του Λαού. εάν επικρατήσει η άποψις των Δημοκρατικών θα εγκαταλείψει την Ελλάδα., 1924, σ. 6), που κάθε μια είχε ξεχωριστό θεματικό αντικείμενο, εργάζονταν για να υποβάλλουν πορίσματα τα οποία θα εξέφραζαν μια κοινή γραμμή για το προσφυγικό ζήτημα. Τρία ήταν τα βασικά σημεία αυτών των πορισμάτων: να δημιουργηθεί ένας ανεξάρτητος οργανισμός ο οποίος θα ασχοληθεί αποκλειστικά και μόνο με την προσφυγική αποκατάσταση και ο οποίος θα συγκεντρώνει όλες τις υπηρεσίες που θα σχετίζονται με την αστική και αγροτική εγκατάσταση, καθώς και αυτές της ανταλλαγής. Να επιταχυνθούν οι διαδικασίες για την ανταλλαγή των πληθυσμών και να συγκροτηθούν ειδικές επιτροπές ελεγχόμενες από μια Κεντρική επιτροπή, η οποία θα διορίζονταν από το Κοινοβούλιο, και θα ήταν επιφορτισμένη με την εκτίμηση των περιουσιών. Φυσικά με τη συναίνεση της Μικτής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών, που ήταν υπεύθυνη για τον προσδιορισμό του τρόπου μετανάστευσης των προσφύγων και την εκτίμηση των ακινήτων των περιουσιών των ανταλλάξιμων προσφύγων. Επίσης σε αυτό που συναίνεσαν όλοι ήταν τα χρήματα του προσφυγικού δανείου να καταναλωθούν αποκλειστικά και μόνο για την αστική και αγροτική αποκατάσταση. Στο τέλος αυτών των συνεδριάσεων δημιουργήθηκε επιτροπή με αντικείμενο την ενημέρωση της κυβέρνησης για τα μέτρα που έπρεπε να ληφθούν για το προσφυγικό ζήτημα (Τα πορίσματα της συσκέψεως των προσφύγων πληρεξουσίων. Ποίας λύσεις θα

προτείνουν εις την Εθνοσυνέλευσιν. Εξακολουθούν αι συζητήσεις των Δημοκρατικών περί της τηρητέας στάσεως., 1924, σ. 4).

Η συζήτηση της επιτροπής των πληρεξουσίων με τον Πρωθυπουργό και τους υπουργούς Οικονομίας, Γεωργίας και Προνοίας υπήρξε εποικοδομητική. Η κυβέρνηση δεσμεύτηκε για την δημιουργία ανεξάρτητου υφυπουργείου που θα συγκέντρωνε όλες τις σχετικές υπηρεσίες που αφορούσαν την ανταλλαγή, την αστική και αγροτική αποκατάσταση όπως είχε ζητηθεί από τους πρόσφυγες. Υπογράμμισε ότι το προσφυγικό ήταν εθνικό θέμα και για την επιτυχία του έκβαση ήταν απαραίτητες όλες οι δυνάμεις του έθνους (Η κυβέρνηση δια τα προσφυγικά ζητήματα, 1924, σ. 4).

Οι κομματικές αντιπαραθέσεις των προσφύγων πληρεξουσίων δυσχέραιναν την δημιουργία μιας ανεξάρτητης προσφυγικής ομάδας. Έτσι φτιάχτηκε μία ομάδα από πρόσφυγες πληρεξουσίου υποστηριχτές της πολιτικής των Φιλελευθέρων που απαρτίζονταν από τους Εμμανουηλίδη, Μανουηλίδη, Μαρσέλλο και Μανούση και μία δεύτερη από πρόσφυγες πληρεξουσίου της Δημοκρατικής Ένωσης που ενεργούσε αυτόνομα. Η κυβέρνηση Καφαντάρη όπως ήταν φυσικό στήριξε τη φιλικά προσκείμενη στους βενιζελικούς ομάδα, η οποία εκτός από τα πάγια αιτήματα των προσφύγων για εγκατάσταση σε δημόσια κτήρια και μουσουλμανικές περιουσίες καθώς και το διαμοιρασμό εκκλησιαστικών και δημόσιων γαιών ζήτησε από την κυβέρνηση να δοθεί βοήθημα στους πρόσφυγες υπό μορφή δανείου έτσι ώστε να μπορέσουν να δημιουργήσουν μια επαγγελματική δραστηριότητα. Όλα τα αιτήματα έγιναν αποδεκτά από τον πρωθυπουργό Καφαντάρη όμως ο ίδιος παραιτήθηκε και τον αντικατέστησε ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (Η κυβέρνηση δια τα προσφυγικά ζητήματα, 1924, σ. 4)

Η διάδοχη κυβέρνηση Παπαναστασίου στις προγραμματικές της δηλώσεις υποσχέθηκε ότι θα γίνει προσπάθεια να χορηγηθεί το δάνειο το συντομότερο δυνατό έτσι ώστε να καλυφθούν οι απαιτούμενες δαπάνες των προσφύγων, ανακοίνωσε ότι θα ιδρυθεί οργανισμός για τη διαχείριση των μουσουλμανικών περιουσιών, αποφάσισε να επιβληθούν επιπρόσθετοι φόροι σε ορισμένες περιφέρειες για δοθούν επιπλέον χρήματα στους πρόσφυγες, πρότεινε την οργάνωση όλων των κρατικών υπηρεσιών για τα προσφυγικά θέματα σε μία Διεύθυνση υπό την αιγίδα ενός νέου υφυπουργείου Εποικισμού, υποσχέθηκε την άμεση και ριζική αντιμετώπιση του αγροτικού ζητήματος, αφού το σύνολο του προσφυγικού προβλήματος στηρίζονταν στην εγκατάσταση των αγροτών προσφύγων (Τουντα-Φεργαδη, 1990, σ. 273). Οι πρόσφυγες σχολίασαν θετικά τα προτεινόμενα μέτρα, εξέφρασαν μία ένσταση ότι η

κυβέρνηση δίνει έμφαση στην αποκατάσταση του αγροτικού πληθυσμού ενώ δεν ασχολείται καθόλου με τον αστικό πληθυσμό (Συνεδριάσεις 37, 1924, σσ. 598-603).

Μετά το πέρας του δημοψηφίσματος και την επικράτηση της αβασίλευτης δημοκρατίας στην πολιτική ζωή του τόπου, οι περισσότεροι πρόσφυγες ήταν πεπεισμένοι για το ενδιαφέρον της κυβέρνησης Παπαναστασίου προς αυτούς. Εκφραστής μιας διαφορετικής άποψης ήταν ο πρόσφυγας πληρεξούσιος Έβρου Γεώργιος Εξηντάρης που θεωρούσε ότι το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων για το προσφυγικό εξαντλούνταν στα λόγια, για το λόγο αυτό πρότεινε να οργανωθούν τα προσφυγικά σωματεία και να συσπειρωθούν όλοι οι πρόσφυγες βουλευτές σε μια ομάδα έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια υπολογίσιμη δύναμη που να μπορεί να πιέζει τις κυβερνήσεις υπέρ του προσφυγικού ζητήματος (Το προσφυγικόν πρόβλημα. Η στάσις των προσφύγων, 1924, σ. 1). Την ίδια περίπου χρονική στιγμή πριν την επαναλειτουργία της Εθνοσυνέλευσης, της οποίας οι εργασίες είχαν διακοπεί μετά το δημοψήφισμα, δημιουργήθηκαν κάποιες κινητοποιήσεις στο περιβάλλον των προσφύγων βουλευτών, όπως η σύσκεψη Θρακών πληρεξουσίων οι οποίοι συζήτησαν το ενδεχόμενο ανεξάρτητης προσφυγικής κίνησης. Σ' αυτή τη σύσκεψη δεν πάρθηκαν τελεσίδικες αποφάσεις λόγω απουσίας πολλών πληρεξουσίων από τις επαρχίες και κατέληξαν στο να μελετήσουν το θέμα διεξοδικά όταν συγκεντρωθούν και οι υπόλοιποι συνάδελφοί τους (Ο κ. Τσουδερός αναλαμβάνει σήμερα το Υπουργείον Οικονομικών. Η ίδρυσις του θεσμού της Γερουσίας και οι νέοι Γερουσιασταί. Μελετάται η σύμπηξις ανεξαρτήτου προσφυγικής ομάδος, 1924, σ. 6).

Σημαντικό γεγονός της πολιτικής ζωής αποτέλεσε η ίδρυση του Εθνικού Δημοκρατικού Κόμματος από τον στρατιωτικό και πολιτικό Γεώργιο Κονδύλη ο οποίος αποχώρησε από την κυβέρνηση Παπαναστασίου και τη Δημοκρατική Ένωση. Μαζί του συντάχθηκαν δεκαεπτά πρόσφυγες πληρεξούσιοι. Βασικοί πυλώνες της πολιτικής του έκφρασης ήταν η προσήλωση στο πολίτευμα της αβασίλευτης δημοκρατίας, η διοικητική αποκέντρωση, η εκλαΐκευση της παιδείας και των νόμων, η αξιοποίηση των φυσικών και οικονομικών πόρων της χώρας, η διανομή γης σε ακτήμονες αγρότες και η ενίσχυση της κρατικής άμυνας. Πρωταρχικός σκοπός του επίσης ήταν να δοθεί λύση στην προσφυγική αποκατάσταση (Ανεβλήθησαν δια την 19ην Μαΐου αι εργασίαι της Εθνοσυνελεύσεως. Το νεοιδρυθέν Εθνικόν Δημοκρατικόν κόμμα των προσφύγων, 1924, σ. 4).

Το νέο κόμμα είδε με θετική ματιά μια μεγάλη προσφυγική μερίδα κυρίως αυτοί που ενστερνίζονταν τις απόψεις των προσφύγων πληρεξουσίων που πλαισίωσαν το κόμμα

Κονδύλη. Κάποιοι άλλοι όμως όπως η ομάδα των Θρακών βουλευτών καθώς και οι βουλευτές της Παλαιάς Ελλάδας, τα υπόλοιπα κόμματα και ο ίδιος ο πρωθυπουργός αντιμετώπισαν τη νέα κίνηση με επιφυλακτικότητα. Η Αριστερά επέρριψε στον Κονδύλη κατηγορίες ότι προσπαθούσε να καπηλευτεί τον προσφυγικό κόσμο και να τον εκμεταλλευτεί για να εξυπηρετήσει τις δικές του πολιτικές βλέψεις. (Το πραγματικόν φρόνημα των προσφύγων. Προς Κονδύλην επιστολή, 1924, σ. 1). Η ομάδα των προσφύγων βουλευτών του νέου κόμματος με ανακοίνωση που εξέδωσε πριν την έναρξη της συζήτησης της Βουλής για το προσφυγικό εξέφρασε την στήριξή της στην κυβέρνηση Παπαναστασίου (Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η συζήτησίν του περί της κατοχυρώσεως. οι πρόσφυγες θα υποστηρίξουν την κυβέρνησιν. τα προσφυγικά ερωτήματα. τα υποβληθέντα χτες εις την Εθνοσυνέλευσιν νομοσχέδια και ψηφίσματα, 1924, σ. 4).

Το προσφυγικό ζήτημα συζητήθηκε στη Εθνοσυνέλευση τον Ιούλιο του 1924, οι πρόσφυγες βουλευτές ανεξάρτητα από την πολιτική παράταξη που εκπροσωπούσαν προσπάθησαν να ακολουθήσουν μια κοινή γραμμή πλεύσης κάνοντας συχνά συσκέψεις και κατατάσσοντας θεματικά τα ζητήματα που θα έφερναν προς συζήτηση στη Βουλή.

1.5 Το προσφυγικό ζήτημα στην Εθνοσυνέλευση

Στη συζήτηση για το προσφυγικό τον κύριο λόγο είχαν οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι με το σκεπτικό ότι αυτοί γνώριζαν εκ βάθρων το όλο ζήτημα. Βέβαια, δεν έλειψαν οι παρεμβάσεις γηγενών πληρεξουσίων και αρχηγών κομμάτων καθώς το προσφυγικό αποτελούσε εθνικό ζήτημα και ενδιέφερε το σύνολο της Εθνοσυνέλευσης. Στη συζήτηση οι βουλευτές εξέθεσαν όλες τις διαστάσεις του προσφυγικού και εισηγήθηκαν λύσεις.

Το ΚΚΕ έθεσε υπό αμφισβήτηση την αναγκαιότητα συζήτησης για το προσφυγικό στην Εθνοσυνέλευση γιατί όπως ανέφερε, οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι ανήκαν σε ανώτερες κοινωνικές τάξεις και αδυνατούσαν να κατανοήσουν τη θέση των προσφύγων που στην πλειοψηφία τους ανήκαν στην εργατική και αγροτική μερίδα του πληθυσμού. Επιπρόσθετα, το ΚΚΕ έβλεπε την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (Ε.Α.Π.) ως ένα εργαλείο οικονομικού ελέγχου και εξυπηρέτησης ξένων συμφερόντων. Θεωρούσε ότι με το δάνειο η Ελλάδα θα γίνονταν υποχείριο των μεγάλων δυνάμεων, θα δεσμεύονταν ο κρατικός πλούτος και η χώρα θα βρισκονταν υπό συνεχή έλεγχο, ενώ η λύση που πρότεινε ήταν να δημευτούν

εκκλησιαστικές περιουσίες καθώς και περιουσίες μεγαλογαιοκτημόνων (Κορμά, 2021, σσ. 15-25).

Από τους πληρεξουσίους αναπτύχθηκαν εκτενώς όλες οι όψεις του προσφυγικού αρχής γενομένης των θεμάτων της μεταφοράς και της εγκατάστασης που αναπτύχθηκαν από το βουλευτή Φίλιππο Μανουηλίδη από την Ανατολική Θράκη. Κατά την άποψή του δεν υπήρχε οργάνωση και προγραμματισμός στην όλη διαδικασία και έκανε την πρόταση δημιουργίας μιας επιτροπής που θα αποτελούνταν από ανώτερους υπαλλήλους των αρμόδιων υπουργείων και αντιπροσώπους των προσφύγων. Αυτοί θα επέλεγαν τον τόπο εγκατάστασης ανάλογα με την επαγγελματική δραστηριότητα που εξασκούσαν στις πατρίδες τους πριν την καταστροφή. Επίσης αναφέρθηκε στο γεγονός της καθυστέρησης των επιδομάτων στους δικαιούχους και ζήτησε να δοθούν περισσότερα χρήματα για την περίθαλψη των προσφύγων. Ανέφερε το θέμα της προσωρινότητας των κλήρων, οι πρόσφυγες έλαβαν «τίτλους απλής κατοχής και χρήσης» με σκοπό την οριστικοποίησή τους στο μέλλον. Αυτό λειτούργησε ανασταλτικά γιατί οι πρόσφυγες δίσταζαν να επενδύσουν στη μακροπρόθεσμη βελτίωση της γης, όπως για παράδειγμα δένδροκαλλιέργειες, αρδευτικά έργα, σταθερές υποδομές, από φόβο μην τους αφαιρεθεί ο κλήρος. Η εφημερότητα στη διανομή των κλήρων υποκινούσε συχνά έντονες αντιπαραθέσεις και διαμάχες μεταξύ των προσφύγων και των ντόπιων ακτημόνων.

Ζήτησε την άμεση αποξήρανση των ελών γιατί οι αρρώστιες που προκαλούσαν στον προσφυγικό πληθυσμό, που είχε εγκατασταθεί σε ελώδης περιοχές, δυσκόλευαν την γεωργική εγκατάσταση. Αυτή η άποψη βρήκε σύμφωνο και το βουλευτή Ιασονίδη ο οποίος επισήμανε και άλλα προβλήματα όπως η έλλειψη νερού, η ανάγκη δημιουργίας αντιπλημμυρικών έργων, σχολείων και εκκλησιών (Συνεδρίασις 67, 1924, σσ. 506-514).

Ο Μανουηλίδης υπογράμμισε ότι ενώ είχαν γίνει προσπάθειες για την γεωργική εγκατάσταση υπήρχε μεγάλο πρόβλημα στους αστικούς προσφυγικούς πληθυσμούς που στερούνταν στοιχειωδών αγαθών για αξιοπρεπή διαβίωση. Υπήρχε πρόβλημα στέγης, τροφής, εργασίας. Ανάμεσα στις λύσεις που προτάθηκαν ήταν και η παραχώρηση δανείου στους αστούς πρόσφυγες έτσι ώστε να μπορέσουν να ξεκινήσουν μια επιχειρηματική δραστηριότητα.

Οι εκπρόσωποι των προσφύγων διαμαρτυρήθηκαν για την ανεπάρκεια στατιστικών στοιχείων σχετικά με τον ακριβή αριθμό των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα.

Αυτό είχε επιπτώσεις τόσο στην εκπροσώπηση των προσφύγων στο Κοινοβούλιο όσο και στα θέματα αποκατάστασής τους.

Η πλειοψηφία των προσφύγων πληρεξουσίων, στράφηκε εναντίον της Ε.Α.Π. και συγκεκριμένων ηγετικών μελών της, των οποίων οι χειρισμοί για το προσφυγικό ζήτημα προσέκρουαν στις προσδοκίες των προσφύγων. Επιπλέον τα ελληνικά μέλη της επιτροπής ήταν αναμειγμένα σε οικονομικά σκάνδαλα και απευθείας αναθέσεις. Επίσης επικρίσεις έγιναν και εναντίον του υπαλληλικού προσωπικού που ήταν διορισμένο χωρίς αξιολόγηση και κρίθηκε ανεπαρκές για το έργο που του είχε ανατεθεί να διεκπεραιώσει. Θεωρήθηκε υπεύθυνο για τη γραφειοκρατία και τους αργούς ρυθμούς (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 40-46) . Η κυβέρνηση κρίθηκε υπόλογη για τα δύο ελληνικά μέλη της Ε.Α.Π. γιατί όφειλε να βρίσκεται σε συνεχή επαφή μαζί τους και να τους δίνει κατευθυντήριες οδηγίες, αντιθέτως κράτησε μια ακατανόητη στάση ουδετερότητας (Συνεδρίασις 75, 1924, σσ. 731-732).

Ο βουλευτής Αρτεμιάδης έκανε μνεία για το ζήτημα των αιχμαλώτων και επέκρινε το ελληνικό κράτος για κωλυσιεργία γιατί καθυστέρουσε στην διάσωση 3000 πολιτικών ομήρων που βρίσκονταν εν ζωή (Συνεδρίασις 65, 1924, σσ. 458-459)

Ο πληρεξούσιος Αναστάσιος Μισύρογλου έθεσε το ζήτημα των Κωνσταντινουπολιτών, οι οποίοι όπως ανέφερε έπρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια τους, να σταματήσει το ξεπούλημα των περιουσιών τους από το Τουρκικό κράτος, να τους επιτραπεί η ανεμπόδιστη μετακίνηση τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό και να γίνει σαφές από τη Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής ότι δεν συμμετέχουν στην ανταλλαγή των πληθυσμών όλοι οι κάτοικοι Κωνσταντινούπολης που είχαν εγκατασταθεί εκεί πριν την 30^η Οκτωβρίου 1916. Πρόσθεσε ότι οι τουρκικές αρχές θα έπρεπε συγχρόνως να δώσουν άδεια λειτουργίας των ελληνικών σχολείων και συναίνεση για την ανασύσταση των ελληνικών κοινοτήτων στην Κωνσταντινούπολη (Συνεδρίασις 65, 1924, σσ. 461-463).

Οι προτάσεις για τη δημιουργία μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα αποτελείτο από αρχηγούς κομμάτων και στην οποία θα απευθύνονταν οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι για να προτείνουν λύσεις για τα προσφυγικά θέματα καθώς επίσης η δημιουργία μιας οργάνωσης που θα συγκέντρωνε το σύνολο των υπηρεσιών, χαιρετίστηκε από το σύνολο των προσφύγων πληρεξουσίων (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 52).

Οι πρόσφυγες βουλευτές αναφέρθηκαν στον καθοριστικό ρόλο όλων των φιλανθρωπικών οργανώσεων στην περισυλλογή και τη διάσωση προσφύγων, ιδιαίτερη αναφορά έγινε στην συνδρομή των αμερικανικών φιλανθρωπικών οργανώσεων. Ο Άγγελος Κωνσταντιλέρης ως

εκπρόσωπος των προσφύγων βουλευτών εξέφρασε την ευγνωμοσύνη και τις ευχαριστίες τους. Κοινή εκτίμηση ήταν επίσης ότι καθοριστικό ρόλο στην προσφυγική αποκατάσταση έπαιξε και η Κοινωνία των Εθνών γιατί εγγυήθηκε για να μπορέσει να εκδοθεί το προσφυγικό δάνειο παρά τους δυσβάσταχτους όρους που τέθηκαν. Μνεία έγινε και στη Συνθήκη Ανταλλαγής η οποία χαρακτηρίστηκε από αδιαλλαξία και έλλειψη ευαισθησίας και τονίστηκε η αντίθεση των προσφύγων προς αυτή και εκδηλώθηκε έμπρακτα με διαδηλώσεις συλλαλητήρια και υπομνήματα (Συνεδρίασις 65, 1924, σσ. 467-470).

Επισημάνθηκε ότι έπρεπε να υπάρξει αφομοίωση του προσφυγικού πληθυσμού και να μην υφίστανται διακρίσεις ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς. Η κατάσταση θα μπορούσε να ομαλοποιηθεί δίνοντας στους πρόσφυγες το 25% των περιουσιών που διέθεταν στις πατρίδες τους. Έτσι οι συνθήκες ζωής τους θα βελτιώνονταν, θα μειώνονταν η ανεργία και θα διευκολύνονταν η ενσωμάτωση με τον γηγενή πληθυσμό (Συνεδρίασις 65, 1924, σσ. 472-475).

Οι αυτόχθονες πληρεξούσιοι συντάχθηκαν με τις απόψεις των προσφύγων συναδέλφων τους και τόνισαν ότι το προσφυγικό ζήτημα ήταν ένα θέμα εθνικό (Συνεδρίασις 72, 1924, σσ. 632-637).

Σχολίασαν ότι η συνάθροιση των προσφύγων στην Αθήνα και στη Θεσσαλονίκη δημιουργούσε αντιπαραθέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό και προτάθηκε η διασπορά τους και σε άλλα αστικά κέντρα (Συνεδρίασις 72, 1924, σσ. 625-626).

Ο βουλευτής Γ. Τζώρτζης εξέφρασε τη γνώμη ότι η κυβέρνηση σε πολλές περιπτώσεις ευνοούσε τους πρόσφυγες και ανέφερε την περίπτωση της παραχώρησης των μουσουλμανικών γαιών .

Ο Σ. Αντωνιάδης καταδίκασε ορισμένους πολιτικούς κύκλους που ενίσχυαν την άποψη ότι η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν προσωρινή γιατί αυτό λειτουργούσε ανασταλτικά στην ομαλή ένταξή τους στη χώρα. Υποστήριξε μάλιστα ότι αυτή η στάση ορισμένων είχε τη σκοπιμότητα να τους προσανατολίσει σε άλλες πολιτικές παρατάξεις όπως το Εθνικό και Δημοκρατικό Κόμμα του Κονδύλη και το Κομμουνιστικό Κόμμα (Συνεδρίασις 72, 1924, σ. 639).

Οι γηγενείς βουλευτές θέλησαν να δείξουν ότι ενδιαφέρονταν για τα προβλήματα των προσφύγων όμως δεν παρέλειψαν να υπογραμμίσουν ότι το προσφυγικό ήταν η αιτία να παραμεληθούν σημαντικές ανάγκες του κράτους και του γηγενούς πληθυσμού. Οι διενέξεις

στη Βουλή αντικατόπτριζαν την κοινωνική πραγματικότητα. Οι ντόπιοι έβλεπαν με επιφυλακτικότητα την αλλοίωση του πληθυσμού, ενώ οι πρόσφυγες κατήγγειλαν ένοπλες επιθέσεις γηγενών κατά προσφυγικών συνοικισμών. (Κατσάπης, 2022).

Η συζήτηση για το προσφυγικό ολοκληρώθηκε με τις ομιλίες των αρχηγών κομμάτων και των κυβερνητικών εκπροσώπων. Στις 19 Ιουλίου η κυβέρνηση Παπαναστασίου έπεσε λόγω της παραίτησης του Κονδύλη που κατείχε τη θέση του υπουργού στρατιωτικών και των πιέσεων της αντιπολίτευσης. Κατόπιν τούτου σχηματίστηκε κυβέρνηση υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και στη συνέχεια με προτροπή του Βενιζέλου στις 24 Οκτωβρίου οικουμενική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Μιχαλακόπουλο. Η κυβέρνηση αυτή κράτησε μέχρι τις 25 Ιουνίου 1925 που ο Πάγκαλος επέβαλε δικτατορικό καθεστώς (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σσ. 284-285).

2. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ

2.1 Σύσταση των πρώτων προσφυγικών κομμάτων

Η δυσарέσκεια των προσφύγων για την εξέλιξη της αποκατάστασής τους και κυρίως για την αθέτηση της υποχρέωσης της αποζημίωσης, οδήγησε ορισμένες ομάδες πληρεξουσίων, που είχαν δημιουργηθεί τη χρονική περίοδο 1924 και 1925, να ιδρύσουν προσφυγικά κόμματα (Ανδριώτης, 2022, σ. 15).

Το πρώτο προσφυγικό κόμμα που εμφανίστηκε το Νοεμβρίου του 1924 ήταν το Κόμμα της Αποκατάστασης των Προσφύγων με επικεφαλής τον Αναστάσιο Αναστασιάδη. Η ανάγκη που οδήγησε στην ίδρυση του κόμματος, όπως οι ίδιοι ανακοίνωσαν, ήταν η ανικανότητα του κράτους να διευθετήσει το προσφυγικό ζήτημα, οι συμπλοκές μεταξύ γηγενών και προσφύγων αλλά και η προσπάθεια του Κ.Κ.Ε. να χειραγωγήσει τους πρόσφυγες. Το νέο κόμμα επιθυμούσε την εξομάλυνση των σχέσεων με το γηγενή πληθυσμό, επιζητούσε τη σωστή διανομή των μουσουλμανικών περιουσιών, ήταν υπέρ της ίδρυσης προσφυγικής τράπεζας και διαφωνούσε με την ύπαρξη της Ε.Α.Π. Η κατεύθυνση του κόμματος ήταν προς τον αντιβενιζελικό χώρο στον οποίο και αναζητούσε συνεργασίες. Η αποτυχία σύμπραξης με τον Κ. Ζαβιτσιάνο οδήγησε στην ανεξάρτητη συμμετοχή στις εκλογές του 1926 (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 98-99).

Μετά την ανατροπή του Πάγκαλου από τον Γ. Κονδύλη δημιουργήθηκαν διάφορες παρασκηνιακές κινήσεις λόγω των εκλογών του Νοεμβρίου 1926 στον βενιζελικό χώρο. Η βενιζελική παράταξη έχοντας συνειδητοποιήσει ότι οι πρόσφυγες ήταν δυσαρεστημένοι από τους Φιλελεύθερους, λόγω καθυστέρησης στα ζητήματα που τους απασχολούσαν, και θα έχαναν ψηφοφόρους, ίδρυσαν δύο νέα κόμματα. Το Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και το Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων υπό τον Αριστομένη Μητσοτάκη. Αυτό το γεγονός εκπλήρωσε τις φιλοδοξίες πολλών προσφύγων που ήθελαν να μπουν στον πολιτικό στίβο αλλά ταυτόχρονα χαροποίησε τον προσφυγικό κόσμο που επιθυμούσε να δημιουργηθούν προσφυγικά κόμματα.

Ο Σοφούλης επεδίωκε την πολιτική ενότητα και τον συντονισμό των προσφύγων. Μέλη του κόμματος αποτέλεσαν στελέχη του βενιζελικού χώρου, κυβερνητικά στελέχη του Κονδύλη που δεν μπόρεσαν να διεκδικήσουν μια θέση στα ψηφοδέλτια των Φιλελευθέρων. Σημαντική

προσωπικότητα που συμμετείχε από την πλευρά των προσφύγων ήταν ο Αντώνιος Αθηνογένης δικηγόρος από σπουδαία οικογένεια της Σμύρνης (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 97-98).

Από τους κόλπους των προσφύγων σχηματίστηκε το Ανεξάρτητο Προσφυγικό Κόμμα στο οποίο συμμετείχαν αποκλειστικά πρόσφυγες πληρεξούσιοι με σύνθημα «οι πρόσφυγες δια τους πρόσφυγας» αλλά και το Εθνικό Προσφυγικό Κόμμα του Δημήτριου Βεϊνόγλου που σκοπός του ήταν η εκπροσώπηση και η προστασία των συμφερόντων εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Κατά την προετοιμασία για τις βουλευτικές εκλογές του 1926 το κόμμα αποπειράθηκε να κατεβεί ως «Ένωσις Προσφύγων» σε σύμπραξη με το κόμμα του Θεμιστοκλή Σοφούλη (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 97).

Η ιδεολογία αυτών των σχηματισμών δεν βασιζόταν σε μία ολοκληρωμένη θεωρία για τα κράτος ή την οικονομία αλλά είχε έντονα μονοθεματικό και διεκδικητικό χαρακτήρα (Μαυρογορδάτος, 1983, pp. 205-207). Οι βασικοί άξονες στρέφονταν στο θέμα της αποκατάστασης και των αποζημιώσεων ζητώντας τη δίκαιη διανομή των ανταλλάξιμων περιουσιών και την καταβολή των προσφυγικών αποζημιώσεων βάσει της Συνθήκης της Λωζάνης (Χατζιωσήφ, 2003, σ. 15). Στόχος τους ήταν η ανάδειξη της κοινωνικής και οικονομικής περιθωριοποίησης που υφίσταντο οι πρόσφυγες από τους γηγενείς και η διεκδίκηση ίσης μεταχείρισης (Λιάκος, 1993, σ. 142) καθώς και η πίεση προς το κράτος και την Ε.Α.Π. για παροχή στέγης, γης και επαγγελματικών διευκολύνσεων (Δαφνής, 1997, σ. 320). Παρά την αυτονομία τους διατηρούσαν σταθερή τη θέση τους υπέρ της Αβασίλευτης Δημοκρατίας, θεωρώντας το παλάτι υπαίτιο για τη Μικρασιατική Καταστροφή (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 215).

Έτσι, η ανεξάρτητη προσπάθεια των προσφυγικών κομμάτων απέβη άκαρπη, καθώς το συντριπτικό ποσοστό των προσφύγων αφομοιώθηκε κυρίως από το κόμμα των Φιλελευθέρων. Η ταύτιση του Βενιζελισμού με την προάσπιση των προσφύγων απέναντι στον αντιβενιζελικό χώρο εμπόδισε τη δημιουργία ενός τρίτου πόλου (Δαφνής, 1997, σ. 320). Επίσης οι Φιλελεύθεροι είχαν εντάξει στα ψηφοδέλτιά τους εξέχουσες προσφυγικές προσωπικότητες, εξουδετερώνοντας την ανάγκη για αυτόνομη εκπροσώπηση (Χατζιωσήφ, 2003, σ. 27). Ένας σημαντικός λόγος που οι πρόσφυγες αγκιστρώθηκαν στα μεγάλα κόμματα ήταν ότι συνειδητοποίησαν ότι η επίλυση των σημαντικών τους προβλημάτων (έκδοση ομολόγων, παραχωρητήρια σπιτιών) θα δίνονταν από τα μεγάλα κυβερνητικά σχήματα και όχι από αδύναμους περιφερειακούς σχηματισμούς (Λιάκος, 1993, σ. 150). Ακόμα και μετά

το 1930 που υπήρξε έντονη απογοήτευση προς το πρόσωπο του Βενιζέλου, πάλι οι πρόσφυγες δεν στράφηκαν στα μικρά προσφυγικά κόμματα, μια μεγάλη μερίδα από αυτούς κυρίως εργάτες στράφηκαν προς το Κ.Κ.Ε. το οποίο αντιλαμβάνονταν τα προβλήματα με ταξικό τρόπο και όχι τοπικιστικό (Μαυρογορδάτος, 1983, σσ. 230-232).

Η κίνηση αυτή δημιουργίας ανεξάρτητων προσφυγικών κομμάτων ερμηνεύτηκε με διαφορετικό τρόπο. Από την πλευρά των αντιβενιζελικών κύκλων το γεγονός παρουσιάστηκε ως ένα θετικό βήμα απαγκίστρωσης των προσφύγων από τη βενιζελική χειραγώγηση (Οι πρόσφυγες θα μείνουν μακριά του εκλογικού αγώνος. Δεν θα ανεχθούν νέαν βενιζελικήν εκμετάλλευσιν. Μια έκκλησις των ανταλλαξίμων, 1926, σσ. 1-2). Αντίθετα η ίδρυση αμιγώς προσφυγικών κομμάτων ενόχλησε τους βενιζελικούς γιατί αυτό θα είχε σαν συνέπεια τη διαρροή ψήφων. Στις επαφές τους με τους πρόσφυγες, τόνισαν την αναγκαιότητα στήριξης στους Φιλελευθέρους διότι αυτό θα συνέβαλλε στην ενίσχυση της εδραίωσης του δημοκρατικού πολιτεύματος και την δημιουργία μιας αυτοδύναμης κυβέρνησης που θα προωθούσε τα προσφυγικά θέματα (Η χθεσινή ζωνηρά κινήσις των Φιλελευθέρων. Ενθουσιώδης υποδοχή υποψηφίων εις τους προσφυγικούς συννοικισμούς, 1926, σ. 4)

Το Κ.Κ.Ε. τάχθηκε ενάντια στο σχηματισμό ανεξάρτητων προσφυγικών κομμάτων. Κατά την άποψη του κομμουνιστικού κόμματος δεν έπρεπε να υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς αλλά ταξικός διαχωρισμός. Θεωρούσε ότι τα συμφέροντα των προσφύγων ήταν ταυτόσημα με εκείνα των εργατών και των αγροτών και τους καλούσε να συνταχθούν με το Ενιαίο Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων (Η ένωσις των ντόπιων και των προσφύγων, 1926, σ. 1)

Στις εκλογές του 1926 δημιουργήθηκε μια κίνηση από προσφυγικά σωματεία που προέτρεπαν τους πρόσφυγες να απέχουν από την εκλογική διαδικασία ως μέσο πίεσης για τη μη καταβολή των προσφυγικών αποζημιώσεων και τη βελτίωση των όρων της αστικής και αγροτικής αποκατάστασής. Αυτή η πιθανότητα να μην προσέλθουν οι πρόσφυγες στις κάλπες, θορύβησε το κόμμα των Φιλελευθέρων που στις προσφυγικές ψήφους στήριζε τις προσδοκίες του να έχει την πλειοψηφία στη Βουλή.

Ο ρόλος της Παμπροσφυγικής Οργάνωσης Αμύνης Δικαιούχων Ανταλλαξίμων (Π.Ο.Α.Δ.Α.) σε αυτή την πρωτοβουλία για αποχή ήταν σημαντικός. Η οργάνωση έκανε έκκληση, με ανακοίνωσή της στον Τύπο, να απέχουν οι πρόσφυγες από τις εκλογές στην περίπτωση που η κυβέρνηση δεν κατέβαλε την πρώτη προκαταβολή των αποζημιώσεων (Οι πρόσφυγες θα

μείνουν μακράν του εκλογικού αγώνος. Δεν θα ανεχθούν νέαν βενιζελικήν εκμετάλλευσιν. Μια έκκλησις των ανταλλαξίμων, 1926, σσ. 1-2)

Μετά από επαφές μελών του σωματείου με κυβερνητικούς αξιωματούχους και την υπόσχεση που δόθηκε για ικανοποίηση του αιτήματος, νέα ανακοίνωση διευκρίνιζε ότι η Π.Ο.Α.Δ.Α. δεν ωθούσε σε αποχή τον προσφυγικό κόσμο αλλά αξίωνε την πληρωμή των αποζημιώσεων πριν τις εκλογές, διαφορετικά εάν αυτό δεν ήταν εφικτό ζητούσε την αναβολή των εκλογών μέχρι θετικής ανταπόκρισης του αιτήματος. Διευκρίνισε ότι το σωματείο δεν είχε κάποια πολιτική δέσμευση και υπενθύμισε στην Κυβέρνηση τις δημοκρατικές καταβολές των προσφύγων καθώς και την απέχθειά τους προς το θεσμό της μοναρχίας. (Οι πρόσφυγες και αι εκλογαί. Ανακοινωθέν των δικαιούχων ανταλλαξίμων, 1926, σ. 5)

Τελικά η πληρωμή της αποζημίωσης δόθηκε από την Εθνική Τράπεζα την 1^η Νοεμβρίου 1926, μια εβδομάδα πριν από τις εκλογές, κάτω από την προσφυγική απειλή για αποχή. Για το σκοπό αυτό συγκροτήθηκαν από τις αρχές Οκτωβρίου συνεργεία σε ολόκληρη τη χώρα, στην Αθήνα βρίσκονταν στο χώρο του Ζαπτείου, για τη συγκρότηση του Γενικού Μητρώου Ανταλλαξίμων. Μέχρι το 1930 ολοκληρώθηκε η καταβολή της αποζημίωσης στους πρόσφυγες. Η Εθνική Τράπεζα κράτησε το 25% του ποσού για να καλυφθούν τα έξοδά της, γεγονός που προκάλεσε την έντονη αντίδραση των προσφύγων (Ανδριώτης, 2020, σσ. 260-261)

Η Π.Ο.Α.Δ.Α. εξέφρασε την ικανοποίησή της για την θετική έκβαση του ζητήματος και τόνισε τη συμβολή του Κονδύλη στη λύση του προβλήματος. Επίσης εξήρε τη στάση του προσφυγικού κόσμου που σύσσωμος αγωνίστηκε για τα δίκαια αιτήματά του. Στη γενική συνέλευση του σωματείου που έλαβε χώρα στις 24 Οκτωβρίου 1926 έγινε πρόταση να ζητηθεί από όλους τους πρόσφυγες βουλευτές να δεσμευτούν στις προγραμματικές τους δηλώσεις ότι στο Σύνταγμα θα αναγράφονται τα προσφυγικά δικαιώματα (Ο προσφυγικός κόσμος ικανοποιημένος εκ της λύσεως των αποζημιώσεων. Η ευγνωμοσύνη του προς την Κυβέρνησιν. η χθεσινή συνέλευσις, 1926, σ. 3).

Λίγο πριν από τη διεξαγωγή των εκλογών στην Φιλελεύθερη παράταξη επικρατούσε αισιοδοξία, οι πρόσφυγες αισθάνονταν ικανοποίηση μετά την καταβολή της πρώτης δόσης της αποζημίωσης και θα το εξέφραζαν εμπράκτως με την ψήφο τους, οι υποψήφιοι των Φιλελευθέρων γίνονταν δεκτοί στους προσφυγικούς συνοικισμούς με ενθουσιασμό, πολλά προσφυγικά σωματεία και σύλλογοι με προκηρύξεις τους προέτρεπαν να δοθεί ψήφος στη δημοκρατική παράταξη και καλούσαν τον προσφυγικό κόσμο να μην επηρεαστεί και ψηφίσει

ανεξάρτητα προσφυγικά κόμματα γιατί θα αποδυναμώνονταν οι Φιλελευθέροι και θα ισχυροποιούνταν το Λαϊκό κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη και το κόμμα των Ελευθεροφρόνων του Μεταξά (Οι προσφυγικοί συνδικαλισμοί Πειραιώς φρούρια απροσπέλαστα της παρατάξεως των Φιλελευθέρων. Θερμαί εκδηλώσεις των Συμαίων προς τους υποψηφίους, 1926, σ. 5).

Στην εκλογική διαδικασία της 7^{ης} Νοεμβρίου τα δύο σημαντικότερα τμήματα του παλαιού κόμματος των Φιλελευθέρων, οι Προοδευτικοί του Καφαντάρη και οι Συντηρητικοί έφτιαξαν κοινούς συνδυασμούς με το όνομα «Ένωσις Φιλελευθέρων», ο Θεμιστοκλής Σοφούλης κινήθηκε αυτόνομα με το Φιλελεύθερον Προσφυγικόν κόμμα.. Στην αριστερή πτέρυγα της δημοκρατικής παράταξης βρίσκονταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου με το κόμμα της Δημοκρατικής Ενώσεως και ο Αριστομένης Μητσοτάκης με το Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων. Στον αντιβενιζελικό χώρο δύο ήταν οι βασικότεροι σχηματισμοί: το Λαϊκόν Κόμμα του Τσαλδάρη και οι Ελευθερόφρονες του Μεταξά. Οι δύο αυτοί πολιτικοί συνεργάστηκαν σε κάποιες περιφέρειες και αλληλοπριμοδοτήθηκαν σε κάποιες άλλες για να μπορέσουν να εκλέξουν βουλευτές. Επίσης συμμετείχαν και κάποιοι μικρότεροι ανεξάρτητοι συνδυασμοί από πολιτευτές που δεν συμπεριλήφθηκαν στα ψηφοδέλτια των μεγάλων κομμάτων καθώς και ένας αριθμός από μικρά κόμματα (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σ. 305).

Τελικά τα μικρά ανεξάρτητα προσφυγικά κόμματα δεν έλαβαν μέρος στις εκλογές. Σ' αυτό συνέβαλλε αποφασιστικά η Π.Ο.Α.Δ.Α. που είχε πολύ μεγάλη επιρροή στους κύκλους των προσφύγων. Η οργάνωση έβγαλε ανακοίνωση υποστήριξης στην Ένωση Φιλελευθέρων, ενώ ταυτόχρονα επιτροπή μελών της ήρθε σε επικοινωνία με τα ανεξάρτητα προσφυγικά κόμματα για να τα πείσει να παραιτηθούν και να υποστηρίξουν τους Φιλελεύθερους (Η οργάνωσις των Δικαιούχων Ανταλλαξίμων απεφάσισε να συστήση εις τους πρόσφυγας όπως συνταχθούν ολοψύχως με τα συγκεκριτημένα Δημοκρατικά κόμματα, 1926, σ. 6)

2.2 Τα εκλογικά αποτελέσματα της 7^{ης} Νοεμβρίου 1926

Οι εκλογές διεξήχθησαν άψογα με το σύστημα της απλής αναλογικής και η κυβέρνηση Κονδύλη πήρε τα εύσημα. Σύμφωνα με τα εκλογικά αποτελέσματα σε σύνολο 1.567.378 εγγεγραμμένων ψήφισαν 962.304 εκλογείς με 958.392 έγκυρα ψηφοδέλτια.

Πίνακας Αποτελεσμάτων ανά Πολιτική Παράταξη

Κόμματα		Αρχηγοί	Ψήφοι			Έδρες	
			Αριθμός	%	+− %	Αριθμός	+−
1	Συνασπισμός Ένωσις Φιλελευθέρων	Γεώργιος Καφαντάρης	303,140	31,63		102	
2	Λαϊκόν Κόμμα	Παναγής Τσαλδάρης	194,243	20,27		60	
3	Κόμμα Ελευθεροφρόνων	Ιωάννης Μεταξάς	151,044	15,76		51	
4	Κόμμα Δημοκρατικής Ενώσεως	Αλέξανδρος Παπαναστασίου	62,086	6,48		17	
5	Ενιαίον Μέτωπο Εργατών, Αγροτών και Προσφύγων	Διοικούσα επιτροπή	41,982	4,38		10	
6	Αγροτικόν Κόμμα Ελλάδος	Διοικούσα επιτροπή	28,318	2,95		4	
7	Κόμμα Ανεξάρτητων και Προσφύγων	Αριστομένης Μητσοτάκης	17,410	1,82		2	
8	Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα	Θεμιστοκλής Σοφούλης	13,798	1,44		4	
9	Κόμμα Συμπράξεως Συντηρητικών	Νικόλαος Τριανταφυλλάκος	12,661	1,32		3	

10	Επαρχιακόν Κόμμα	Ρούσος Α. Κούνδουρος	9,728	1,01		2	
11	Συνεργαστικόν Αγροτικόν Κόμμα					?	
12	Κόμμα Δημοκρατικών Φιλελεύθερων					?	
13	Κόμμα Εβραϊκής Πολιτικής Ενώσεως		5,825			2	
14	Κόμμα Εθνικοφρόνων Λαϊκών					?	
15	Κόμμα Λαϊκοελευθεροφρόνων					?	
16	Ανεξάρτητοι υποψήφιοι	-	70,901	7,40		15	
17	Μεμονωμένοι υποψήφιοι	-	9,569	1,00		0	
Έγκυρες ψήφοι			958,392	100,00		279	
Άκυρα λευκά			3,912				
Σύνολο			962,304				

Στο σύνολό της η βενιζελική δημοκρατική παράταξη εξέλεξε 143 βουλευτές ακριβώς τους μισούς από τους βουλευτές του κοινοβουλίου. Η αντιβενιζελική παράταξη κατέλαβε 127 έδρες. Το Κ.Κ.Ε. που κατέβηκε στις εκλογές με την επωνυμία «Ενιαίον εκλογικόν μέτωπον

εργατών, αγροτών και προσφύγων» έλαβε 10 έδρες στη Βουλή, το «Αγροτικόν Κόμμα της Ελλάδος» πήρε 4 έδρες, και 2 έδρες η «Εβραϊκή Πολιτική Ένωσις» της Θεσσαλονίκης (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σ. 305).

Η μικρή υπεροχή της βενιζελικής παράταξης έδειξε ότι ο λαός επιθυμούσε να απελευθερωθεί από το κλίμα του εθνικού διχασμού που επικρατούσε τα προηγούμενα χρόνια και επιζητούσε την σταθερότητα στην πολιτική ζωή. Με την ψήφο του έδωσε την εντολή στα κόμματα να συνεργαστούν και να σχηματίσουν μια βιώσιμη κοινοβουλευτική κυβέρνηση (Δαφνής, 1961, σσ. 138-139).

Η οικουμενική κυβέρνηση σχηματίστηκε με πρωθυπουργό τον Αλ. Ζαΐμη. Η «Ένωσις Φιλελευθέρων» πήρε τα υπουργεία Οικονομικών, Εξωτερικών, Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Στρατιωτικών και Ναυτικών. Η «Δημοκρατική Ένωσις» με τον αρχηγό της Αλ. Παπαναστασίου κράτησε το υπουργείο Γεωργίας με υφυπουργό τον Αναστάσιο Μπαλκάμπαση. Το «Λαϊκό Κόμμα» έλαβε τρία υπουργεία με τον ίδιο τον Τσαλδάρη να κατέχει τη θέση του υπουργού Εσωτερικών, τον Γ. Μερκούρη ως Υπουργό Εθνικής Οικονομίας και τον Αθανάσιο Αργυρό Παιδείας. Από τους «Ελευθερόφρονες» ο Ιωάννης Μεταξάς ορκίστηκε υπουργός Συγκοινωνιών και Ο Κ. Αγγελόπουλος κατέλαβε τη θέση του υπουργού Δικαιοσύνης (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σ. 305).

Ο αντιπολιτευτικός Τύπος χαρακτήρισε τη νίκη των Φιλελευθέρων ως προϊόν εξαγοράς ψήφων επειδή η αποζημίωση δόθηκε μια εβδομάδα πριν τις εκλογές αλλά και ψυχολογικής πίεσης που ασκήθηκε στον προσφυγικό κόσμο να μην ψηφίσει τα ανεξάρτητα προσφυγικά κόμματα διότι υπήρχε κίνδυνος ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος στην περίπτωση που αποδυναμώνονταν το κόμμα των Φιλελευθέρων (Το πραξικόπημα, 1926, σ. 1).

2.3 Προσφυγικά ζητήματα που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της Οικουμενικής Κυβέρνησης

Στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης που εξαγγέλθηκαν αμέσως μετά την έναρξη των εργασιών της Βουλής, στις 7 Δεκεμβρίου 1926 ο πρωθυπουργός επισήμανε ότι κύριο μέλημα της κυβέρνησης ήταν η ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σ. 306).

Κατά τη διάρκεια της οικουμενικής διακυβέρνησης ένα γεγονός που αφορούσε άμεσα τους πρόσφυγες, ήταν η αντιπαράθεση της Π.Ο.Α.Δ.Α. με τον υφυπουργό Ανταλλαγής Αν. Μπαλκάμπαση. Ο υφυπουργός κατηγορήθηκε ότι έχει την πρόθεση να διακόψει τις προσφυγικές αποζημιώσεις. Η Π.Ο.Α.Δ.Α κάλεσε τους πρόσφυγες σε συλλαλητήριο και ζήτησε την παραίτηση του Μπαλκάμπαση. Η κυβέρνηση θορυβήθηκε και κάλεσε υπουργικό συμβούλιο όπου ο υπουργός διαβεβαίωσε ότι οι κατηγορίες εις βάρος του ήταν ανυπόστατες. Τόνισε μάλιστα ότι στόχος του ήταν η επίσπευση των διαδικασιών και όχι η παρακώληση τους, ανέφερε επίσης διαμαρτυρίες της Εθνικής Τράπεζας προς το υπουργείο Γεωργίας που κατήγγειλαν την οργάνωση για παρεμβάσεις στο ζήτημα της διαχείρισης των μουσουλμανικών κτημάτων. Σε ανακοίνωσή του το κυβερνητικό συμβούλιο κατήγγειλε την οργάνωση ότι δημιουργεί αναστάτωση στον προσφυγικό κόσμο για να στηρίξει άτομα που ζητούσαν υπέρογκα ποσά αποζημιώσεων. Χαρακτήρισε τη στάση της οργάνωσης ως ανεύθυνη και δήλωσε ότι αυτοί που πυροδότησαν την σύγκρουση ήταν άτομα που είχαν εκκρεμότητες με το νόμο (Το Υπουργικόν Συμβούλιον συγκληθέν εκτάκτως έλαβε αποφάσεις προς τερματισμόν του εκβιασμού των προσφύγων, 1926, σ. 6)

Το Κ.Κ.Ε. προσήψε στο σωματείο ότι εξυπηρετούσε συμφέροντα προσφύγων που ανήκαν στην αστική τάξη και κάλεσε τον προσφυγικό κόσμο να αποχωρήσει από την οργάνωση και να συσπειρωθεί με τις τάξεις των εργατών και των αγροτών εκεί που ανήκε η πλειοψηφία του προσφυγικού κόσμου (Για τους πρόσφυγες, 1926, σ. 1).

Οι καταγγελίες της Π.Ο.Α.Δ.Α. για πρόθεση της κυβέρνησης να διακόψει την καταβολή των αποζημιώσεων διανεύστηκαν αφού δόθηκε από την κυβέρνηση παράταση εγγραφής (μέχρι 31/01/1927) στο μητρώο, για να συμπεριληφθούν και αυτοί που δεν ήταν εγγεγραμμένοι και να αποζημιωθούν (Αι προσφυγικά οργανώσεις αποδοκιμάζουν την Π.Ο.Α.Δ.Α.. Η χθεσινή σύσκεψις των προσφύγων εις το Υπουργείον Γεωργίας. Θα εξακολουθήση η καταβολή των αποζημιώσεων άνευ διακοπής, 1926, σ. 6)

Η Π.Ο.Α.Δ.Α. επικρότησε την κυβερνητική απόφαση για τη δημιουργία μητρώου και ζήτησε από την κυβέρνηση να γνωστοποιήσει στους πολίτες ότι τα χρήματα που δίνονταν στους πρόσφυγες προέρχονταν από την προσφυγική ανταλλάξιμη περιουσία που διαχειρίζονταν η Εθνική Τράπεζα. Όμως εξακολουθούσε να έχει την άποψη ότι ο Μπαλκάμπασης πρέπει να απομακρυνθεί από τα κυβερνητικά του καθήκοντα, ο γραμματέας μάλιστα της οργάνωσης αποφάσισε να κάνει μηνυτήρια αναφορά εναντίον του (Θορυβώδεις εκδηλώσεις της Π.Ο.Α.Δ.Α.. Οι μετριοπαθείς αποδοκιμάσαντες τους αδιαλάκτους εξεδιώχθησαν εκ της

συνελεύσεως, 1926, σ. 5), (Η χθεσινή γενική συνέλευσις της Π.Ο.Α.Δ.Α.. Επιμένουν εις την απομάκρυνση του κ. Μπαλκάμπαση. Το εγκριθέν ψήφισμα προς την Κυβέρνηση, 1926, σ. 3).

Στις 21 Δεκεμβρίου η κυβέρνηση πρότεινε τη συγκρότηση μιας τριακονταμελούς γνωμοδοτικής επιτροπής για τα προσφυγικά θέματα η οποία θα υπέβαλε προτάσεις προς ψήφιση στο Κοινοβούλιο, η πρόταση έγινε αποδεκτή από όλες τις πολιτικές παρατάξεις (Ανδριώτης, 2022, σ. 16)

Οι διαπληκτισμοί της Π.Ο.Α.Δ.Α. με την Κυβέρνηση σταμάτησαν στα τέλη του 1926 με το κύρος της πρώτης να μειώνεται αισθητά μέσα στην κοινωνία λόγω των ακραίων ενεργειών της για την επίτευξη των στόχων της. Στον προσφυγικό κόσμο όμως εξακολουθούσε να διατηρεί την αξιοπιστία της και αυτό φάνηκε στις εκλογές της οργάνωσης (Άνοιξη 1927) που επικράτησε με απόλυτη πλειοψηφία το ίδιο σωματείο, γεγονός που αποδείκνυε ότι οι πρόσφυγες υποστήριζαν τον τρόπο με τον οποίο ενεργούσε (Αι χθεσιναί εκλογαί της Π.Ο.Α.Δ.Α. εις το δημοτικόν θέατρον, 1927, σ. 2)

Ένα σοβαρό ζήτημα που απασχόλησε τη Βουλή και σχετίζονταν με τον προσφυγικό πληθυσμό ήταν η νέα συμφωνία που υπογράφηκε από την κυβέρνηση Κονδύλη την 1^η Δεκεμβρίου 1926 και αφορούσε στον τρόπο εφαρμογής συγκεκριμένων άρθρων της Συνθήκης της Λωζάννης και της 9^{ης} δήλωσης που είχε υπογραφεί μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας (Καλογήρου Ν., Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. κ.ά., 1992, σ. 112). Η συμφωνία προέβλεπε την αμοιβαία εξαγορά των κτημάτων και ακινήτων των μη ανταλλάξιμων πληθυσμών και από τις δύο χώρες. Τα δύο κράτη έπρεπε να εξαγοράσουν κτήματα ίσης συνολικής αξίας και να απαλλάξουν τις συγκεκριμένες ιδιοκτησίες από περιορισμούς, επιτάξεις ή καταπατήσεις. Από τη διαδικασία της αναγκαστικής εξαγοράς εξαιρέθηκαν ρητά οι περιουσίες των Μουσουλμάνων της Δυτικής Θράκης και των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης (Διβάνη, 1999, σ. 241).

Η συμφωνία είχε μεγάλο κόστος για την ελληνική μεριά γιατί 14000 οικογένειες Κωνσταντινοπολιτών έχασαν τις περιουσίες τους, οι οποίες συμψηφίστηκαν με αυτές που εγκατέλειψαν οι μουσουλμάνοι που αποχώρησαν το 1922 από την Ελλάδα, και το δικαίωμα επιστροφής τους (Συρίγος, 2007, σ. 89).

Στο Κοινοβούλιο το σύνολο των βουλευτών είχε συνειδητοποιήσει το πόσο επιβλαβής ήταν η συμφωνία, όμως γνώριζαν ότι η επαναδιαπραγμάτευσή της θα είχε αρνητικό αντίκτυπο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι αποφάσισαν να κρατήσουν μια σχέση ουδετερότητας αναγνωρίζοντας ότι οι συμφωνίες ήταν αναγκαίες για τη βελτίωση των

σχέσεων των δυο χωρών (Πελαγίδης, 1986, σ. 174). Την αντίθετη άποψη είχε το σωματείο Ελλήνων Υπηκόων που εναντιώθηκε στην εφαρμογή της συμφωνίας γιατί πίστευε ότι καταπατούνταν τα δικαιώματα των Μικρασιατών. Ο Δημήτριος Μαρσέλλος πρόεδρος του σωματείου ζήτησε τροποποίηση της συμφωνίας και προέτρεψε τους πρόσφυγες βουλευτές να απέχουν από την ψηφοφορία για τη συμφωνία. Το σωματείο απέστειλε σχετικό ψήφισμα στον Πρωθυπουργό και τον Πρόεδρο της δημοκρατίας (Κανναβού, 2018, σ. 302).

Παρότι η συμφωνία υπογράφηκε δεν υπήρξε πρακτική εφαρμογή λόγω των έντονων αντιδράσεων των προσφύγων στην Ελλάδα και των οικονομικών διαφωνιών. Το προσφυγικό και οικονομικό ζήτημα διευθετήθηκε τελικά μια τετραετία αργότερα, με τη Συμφωνία της Αγκυρας στις 10 Ιουνίου 1930 υπό την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου (Συρίγος, 2007, σ. 92).

2.4 Η διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος από κυβερνήσεις συνεργασίας

Στις 3 Ιουνίου 1927, οι Υπουργοί Οικονομικών (Γ. Καφαντάρης), Εξωτερικών (Α. Μιχαλακόπουλος) και Γεωργίας (Α. Παπαναστασίου) μετέβησαν στη Γενεύη για τη διασφάλιση δανείου από την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ). Στόχος ήταν η οικονομική ενίσχυση της Ελλάδας και η ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων. Στις 17 Ιουνίου, η ΚτΕ ενέκρινε δάνειο 9 εκατομμυρίων λιρών, θέτοντας ως απαραίτητο όρο την εξυγίανση του ελληνικού εκδοτικού συστήματος (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σ. 309).

Η κυβέρνηση αποφάσισε τη διχοτόμηση της Εθνικής Τράπεζας και την ίδρυση της Τράπεζας της Ελλάδος, η οποία θα αναλάμβανε αποκλειστικά το εκδοτικό προνόμιο, υποχρεώνοντας την Εθνική να μεταβιβάσει όλο το απόθεμα χρυσού και ξένου συναλλάγματος που διέθετε στα ταμεία της στη νεοσύστατη τράπεζα.. Η διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας αρνήθηκε, υποστηριζόμενη από την πλειοψηφία των υπουργών, οι οποίοι πρότειναν αποζημίωση 1.176 εκατομμυρίων δραχμών για τη μεταβίβαση. Το Λαϊκό Κόμμα εξέφρασε έντονη διαφωνία, αντιπαραθέτοντας την ανάγκη μελέτης εναλλακτικών προτάσεων από ξένους οικονομικούς ομίλους. Η διαφωνία αυτή οδήγησε σε κυβερνητική κρίση στις 12 Αυγούστου 1927, όταν τρεις Λαϊκοί υπουργοί παραιτήθηκαν, αρνούμενοι την αναβολή λήψης απόφασης που πρότεινε ο Καφαντάρης (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σ. 309).

Στις 17 Αυγούστου 1927, σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Αλέξανδρο Ζαΐμη, με τη συμμετοχή Φιλελευθέρων, Ελευθεροφρόνων και της Δημοκρατικής Ένωσης. Η κυβέρνηση έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 22 Αυγούστου, με το Λαϊκό Κόμμα και μερίδα Ελευθεροφρόνων να απέχουν από την ψηφοφορία (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σ. 310).

Οι προσδοκίες και η στάση του προσφυγικού κόσμου αποτυπώθηκαν ανάγλυφα στην εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος*. Παρά την επιφύλαξη για ορισμένα κυβερνητικά πρόσωπα, ο προσφυγικός πληθυσμός στήριξε το κυβερνητικό σχήμα, συνδέοντας άμεσα την οικονομική ευημερία της χώρας με την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος. Ωστόσο, η εφημερίδα άσκησε έντονη κριτική στις αόριστες προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, προειδοποιώντας ότι αν διαψευστούν οι ελπίδες για μόνιμη στέγαση και αποζημίωση των δικαιούχων, ο προσφυγικός κόσμος θα εξαναγκαζόταν να στραφεί προς ριζοσπαστικότερες κοινωνικές και πολιτικές κατευθύνσεις (Οι πρόσφυγες και η νέα Κυβέρνησις, 1927, σ. 1)

Κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι πρόσφυγες βουλευτές, τα σωματεία και ο τύπος εφαρμόζαν συστηματική πολιτική πίεσης. Οι απειλές περιλάμβαναν τη μαζική μετακίνηση ψηφοφόρων προς το Κ.Κ.Ε. και την καταψήφιση των Φιλελευθέρων. Σε σύσκεψή τους, οι πρόσφυγες βουλευτές απαίτησαν από τον Καφαντάρη την άμεση ρύθμιση των αγροτικών αποζημιώσεων, απειλώντας με καταψήφιση της κυβέρνησης (Η νέα Κυβέρνησις και οι πρόσφυγες βουλευταί. Μήνυμα προς τον κ. Καφαντάρη, 1927, σ. 2). Παράλληλα, ζήτησαν αύξηση των πιστώσεων του Υπουργείου Προνοίας και παύση του ελέγχου της Διεύθυνσης Ανταλλαγής από τον Υφυπουργό Γεωργίας, Αναστάσιο Μπακάλμπαση. Ο Υπουργός Γεωργίας, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, κατεύνασε προσωρινά τις αντιδράσεις, διαβεβαιώνοντας ότι οι αποζημιώσεις είχαν εγκριθεί και συμφωνηθεί με την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων (Ε.Α.Π.) (Αποσχιστική κίνησης των βουλευτών. Θα καταψηφίσουν, 1927, σ. 2).

Η γενικευμένη δυσαρέσκεια εκφράστηκε σε μεγάλη συγκέντρωση προσφύγων και διανοουμένων στην Αθήνα (21 Αυγούστου 1927), όπου οι πρόσφυγες βουλευτές κατηγορήθηκαν ότι λειτουργούσαν ως απλά όργανα των αστικών κομμάτων χωρίς ουσιαστική επιρροή. Οι ίδιοι αμύνθηκαν, χαρακτηρίζοντας την κοινοβουλευτική τους παρουσία ως το μοναδικό όπλο του προσφυγικού κόσμου (Η χθεσινή συνέλευσις των διανοουμένων δια τα προσφυγικά ζητήματα, 1927, σ. 2).

Τον Νοέμβριο του 1927, επιχειρήθηκε η διοργάνωση μεγάλου συλλαλητηρίου από προσφυγικές οργανώσεις και το Συμβούλιο Ανταλλαξίμων. Παρά τις προσπάθειες της «ανώτατης επιτροπής διαχείρισεως των προσφυγικών ζητημάτων» για ειρηνική διεξαγωγή, η Χωροφυλακή απαγόρευσε τη διαδήλωση με απειλή χρήσης όπλων. Η υποκίνηση της διαμαρτυρίας από κύκλους του Γεωργίου Κονδύλη οδήγησε ορισμένες οργανώσεις σε διαφοροποίηση από φόβο αιματοχυσίας, με αποτέλεσμα τη ματαίωσή της (Αι προετοιμασίες του συλλαλητηρίου της Κυριακής. Κίνδυνοι συγκρούσεων, 1927, σ. 2).

Η εξέλιξη αυτή επανέφερε στο προσκήνιο την ανάγκη για ένα «ενιαίο ανεξάρτητο προσφυγικό πολιτικό μέτωπο». Ο *Προσφυγικός Κόσμος* με μια σειρά άρθρων του υποστήριζε ότι η κομματική προσκόλληση στον βενιζελισμό αποτελούσε «κομματική υποδούλωση» και εμπόδιζε την αυτόνομη προάσπιση των συμφερόντων τους. Αντίθετα, οι πολέμοι της ιδέας αντέτειναν ότι ένα αμιγώς προσφυγικό κόμμα θα προκαλούσε την εχθρότητα των γηγενών και θα βάθαινε τον κοινωνικό διχασμό, δεδομένου ότι οι πρόσφυγες δεν αποτελούσαν ενιαία κοινωνική τάξη, αλλά είχαν την ίδια ταξική διαστρωμάτωση με την υπόλοιπη κοινωνία. (Ημείς και τα κόμματα, 1927/1928).

Ένα από τα πλέον ακανθώδη ζητήματα υπήρξε η διενέργεια αναγκαστικών απαλλοτριώσεων στην περιοχή της Αθήνας για την αστική αποκατάσταση των προσφύγων. Οι απαλλοτριώσεις βασίστηκαν στο άρθρο 119 του Συντάγματος, το οποίο επέτρεπε παρεκκλίσεις από την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας (άρθρο 19) για μια πενταετία. Τα μέτρα αυτά προκάλεσαν τη σφοδρή αντίδραση των γηγενών, του Λαϊκού Κόμματος, του Εμπορικού Συλλόγου, του Επιμελητηρίου και του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων (Ο βιομηχανικός κόσμος αποκηρύττει την Κυβέρνησιν. Υπουργοί υποθάλπουν τον κομμουνισμόν. Οργανωμένη επιβουλή κατά του αστικού καθεστώτος. Δριμύτατη διαμαρτυρία του Συνδέσμου των Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών. Έκκλησις αμύνης προς τας συντηρητικὰς τάξεις, 1928, σ. 1). Ο αντιβενιζελικός τύπος, με πρωτοστάτη την εφημερίδα *Καθημερινή*, κατήγγειλε το «σκάνδαλο» των απαλλοτριώσεων, υποστηρίζοντας ότι θίγονταν φτωχοί γηγενείς προς όφελος εύπορων προσφύγων και πελατειακών σχέσεων των προσφύγων πολιτευτών (Τα σκάνδαλα των απαλλοτριώσεων.[...] Η αρπαγή των μικρών ιδιοκτησιών της πλατείας των Αγάμων αντισυνταγματική, 1928, σ. 1).

Στη Βουλή, οξύνθηκε η αντιπαράθεση. Οι βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος, Γ. Μερκούρης και Ν. Κρανιωτάκης, υποστήριζαν ότι οι απαλλοτριώσεις υπονόμευαν τα αστικά δικαιώματα και ενίσχυαν τον κομμουνισμό (Η Βουλή εξακολούθησεν εν μέσω ζωηρών αντεγκλήσεων

την συζήτησιν επί του ζητήματος των απαλλοτριώσεων. Λαϊκοί βουλευταί υβρίζουν βαναύσως τους πρόσφυγας. Θυελλώδη επεισόδια εξ αφορμής ενός νομοσχεδίου, 1928, σ. 3). Ο Υπουργός Πρόνοιας, Μιχαήλ Κύρκος, υπεραμύνθηκε της νομιμότητας των ενεργειών, αποδίδοντας τις κατηγορίες σε προσπάθεια της αντιπολίτευσης να σαμποτάρει το στεγαστικό πρόγραμμα (Ανακοινώσεις του Υπουργού κ. Κύρκου δια το ζήτημα των απαλλοτριώσεων. Η προσφυγική αποκατάστασις και το Σύνταγμα, 1928, σ. 3).

Τον Ιανουάριο του 1928, εκδηλώθηκε νέα κυβερνητική κρίση λόγω διαφωνίας του Υπουργού Συγκοινωνιών (Ι. Μεταξά) και του Υπουργού Γεωργίας (Α. Παπαναστασίου) για μια σύμβαση οδοποιίας, την οποία ο δεύτερος κατήγγειλε ως σκανδαλώδη. Η στήριξη των Φιλελευθέρων προς τον Μεταξά οδήγησε στην παραίτηση του Παπαναστασίου και τελικά της κυβέρνησης Ζαΐμη στις 3 Φεβρουαρίου 1928. Στις 8 Φεβρουαρίου σχηματίστηκε νέο κυβερνητικό σχήμα υπό τον Ζαΐμη, με τη συμμετοχή μόνο Φιλελευθέρων και Ελευθεροφρόνων (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σ. 310).

Ο ανασχηματισμός προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια σε είκοσι Μικρασιάτες και Ποντίους βουλευτές, καθώς τα προσφυγικά Υπουργεία Γεωργίας και Πρόνοιας ανατέθηκαν σε Θράκες, επιλογή που αποδόθηκε σε αξίωση του Γεωργίου Παπανδρέου. Παράλληλα, προσφυγικοί παράγοντες πίεζαν για αποσκίρτηση από το κόμμα του Καφαντάρη. Αν και αρχικά επικράτησαν οι μετριοπαθείς και συντάχθηκε υπόμνημα διεκδικήσεων, κατά τη διάρκεια δεύτερης σύσκεψης στη Βουλή σημειώθηκαν σοβαρά επεισόδια. Διακόσιοι αντιπρόσωποι των συνοικισμών πολιόρκησαν το κτίριο, απαιτώντας την αντικατάσταση του Κύρκου, την υπουργοποίηση Μικρασιάτη ή Ποντίου και τη δημιουργία ανεξάρτητης προσφυγικής ομάδας (Η στάσις των προσφύγων βουλευτών και τα επεισόδια εις την Βουλήν, 1928).

Παρά τις καθησυχαστικές υποσχέσεις του Καφαντάρη που ικανοποίησαν την πλειοψηφία, μια ομάδα δέκα βουλευτών (μεταξύ των οποίων οι Ε. Εμμανουηλίδης, Λ. Ιασονίδης, Κ. Σίμος) ίδρυσε στις 16 Φεβρουαρίου 1928 την «Ανεξάρτητη Προσφυγική Ομάδα». Η ομάδα καταψήφισε τη νέα κυβέρνηση, η οποία ωστόσο έλαβε ψήφο εμπιστοσύνης στις 20 Φεβρουαρίου. Ο φιλελεύθερος τύπος κατηγόρησε τους αποσκιρτήσαντες για προσωπικές και υπουργικές φιλοδοξίες (Πελαγίδης, 1988, σσ. 110-111).

Η πολιτική ρευστότητα τερματίστηκε με την καταλυτική παρέμβαση του Ελευθερίου Βενιζέλου, ο οποίος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα από τον Απρίλιο του 1927. Αν και αρχικά είχε συμβουλευσει τους πρόσφυγες να στηρίζουν την κυβέρνηση συνασπισμού, η

συστηματική του παρέμβαση μέσω επιστολών προκάλεσε την αντίδραση του Καφαντάρη, ο οποίος θεώρησε τη στάση του ως υπονόμηση και παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος και την κυβέρνηση στις 22 Μαΐου 1928 (Καθημερινή, 2025).

Την επόμενη ημέρα, ο Βενιζέλος ανακοίνωσε την επιστροφή του στην ενεργό πολιτική και την ανάληψη της ηγεσίας των Φιλελευθέρων. Η τελική πτώση της κυβέρνησης Ζαΐμη επήλθε στα τέλη Ιουνίου του 1928, λόγω διαφωνίας Βενιζέλου-Καφαντάρη για τη δημόσια εγγραφή των μετοχών της Τράπεζας της Ελλάδος. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Παύλος Κουντουριώτης, ανέθεσε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Βενιζέλο, με τον όρο τη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη εκλογών με το πλειοψηφικό σύστημα (Πρώτο Θέμα, 2024).

3. Η ΤΕΤΡΑΕΤΙΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ (1928-1932)

3.1 Οι Εκλογές του 1928

Η κυβέρνηση Βενιζέλου προκήρυξε εκλογές για τον Αύγουστο του 1928 με πλειοψηφικό σύστημα. Η αντιβενιζελική παράταξη καλλιέργησε διχαστικό κλίμα κατά των προσφύγων μέσω του αντιβενιζελικού Τύπου. Κύριος εκφραστής της η *Καθημερινή* που απέρριπτε τους πρόσφυγες ως ισότιμους πολίτες και διατείνονταν ότι τυχόν επικράτηση των βενιζελικών θα οφείλονταν σε αυτούς. Προέτρεπε τους γηγενείς να απορρίψουν ως επιλογή στην κάλπη τους πρόσφυγες υποψηφίους γιατί ο Βενιζέλος θα ικανοποιούσε τις οικονομικές απαιτήσεις τους, από υποχρέωση, αφού σε αυτούς θα όφειλε τη νίκη του. Φρόντισε να υπενθυμίσει το θέμα των απαλλοτριώσεων παραθέτοντας φωτογραφικό υλικό από πολυτελείς κατοικίες προσφύγων οι οποίες κατά τους ισχυρισμούς των δημοσιογράφων της χτίστηκαν σε βάρος φτωχών ντόπιων. Από την αντιβενιζελική πλευρά κατηγορίες εκτοξεύτηκαν και προς τον ίδιο τον Βενιζέλο. Χαρακτηριστική ήταν η ομιλία του Α. Σιμιτόπουλου, μοναδικού πρόσφυγα υποψηφίου του Λαϊκού Κόμματος, ο οποίος κατηγόρησε ευθέως τον Βενιζέλο ως υπαίτιο της Μικρασιατικής Καταστροφής (Βλάχος, 1928).

Την ίδια ώρα, η συγκρότηση των συνδυασμών των Φιλελευθέρων προκάλεσε προσφυγικές αντιδράσεις σε Αθήνα και Πειραιά λόγω αποκλεισμών. Διατυπώθηκαν κατηγορίες κατά του Σοφούλη ότι επέλεγε για τα ψηφοδέλτια άτομα της εμπιστοσύνης του που ανήκαν στην Π.Ο.Α.Δ.Α., αναγκάζοντας τον Βενιζέλο να παρέμβει, ενώ αποκλεισμένοι υποψήφιοι απείλησαν με αυτόνομους συνδυασμούς. Παρ' όλα αυτά, οι Φιλελεύθεροι περιόδευαν μαζικά σε προσφυγικούς συνοικισμούς, με τον Βενιζέλο να τυγχάνει θερμής υποδοχής στη Θεσσαλονίκη, υποσχόμενος ολοκλήρωση της αποκατάστασης (Μαυρογορδάτος, 2011, σ. 229).

Στις περιοδείες αυτές τον Βενιζέλο συνόδευαν οι πρόσφυγες υποψήφιοι Λεωνίδας Ιασονίδης και Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης. Η προσφυγική πλευρά είδε θετικά την επάνοδό του, με τον *Προσφυγικό Κόσμο* να εγκαταλείπει την ιδέα της αυτόνομης πολιτικής χειραφέτησης και να τάσσεται υπέρ των Φιλελευθέρων. Η εφημερίδα πρόβαλε τον Βενιζέλο ως υπερκομματικό ηγέτη, αν και εξέφρασε προβληματισμό για την πληθώρα άγνωστων προσφύγων υποψηφίων σε Αθήνα και Πειραιά (Η επάνοδος του Αρχηγού και ο προσφυγικός κόσμος, 1928, σ. 1).

Προεκλογικά, οι αντιβενιζελικοί απέφυγαν κάθε προσέγγιση των προσφύγων, θεωρώντας την ψήφο τους προδιαγεγραμμένη.

Ο φιλελεύθερος συνασπισμός πέτυχε συντριπτική νίκη (63,74% και 226 από τις 250 έδρες) χάρη στη μαζική προσφυγική στήριξη. Το Κόμμα Φιλελευθέρων κυριάρχησε με 46,94% και 178 έδρες, ενώ η αντιβενιζελική παράταξη απέτυχε. Αυτόνομη πορεία ακολούθησε το Προοδευτικόν Κόμμα του Καφαντάρη.

Τα υπόλοιπα συνεργαζόμενα κόμματα έλαβαν: το Εργατικό 20 έδρες (6,71%), το Εθνικό Δημοκρατικό 9 έδρες (2,71%), καθώς και οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί και η Προοδευτική Ένωση από 5 έδρες έκαστο. Το Προοδευτικόν Κόμμα εξέλεξε 3 βουλευτές και οι Ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί 6. Αντίθετα, η αντιβενιζελική παράταξη, με 33,03% των ψήφων, περιορίστηκε σε 24 έδρες λόγω του πλειοψηφικού συστήματος (Λαϊκό Κόμμα 19 έδρες με 23,94%, Ελευθερόφρονες 1 με 5,30% και Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες 4). Το Κ.Κ.Ε. (Ενιαίον Μέτωπο) και το Αγροτικό Κόμμα δεν εξέλεξαν βουλευτές. Η αναμέτρηση ανέδειξε πολλούς πρόσφυγες βουλευτές (Δαφνής, 1997, σ. 402).

Μετά τις εκλογές, οι Φιλελεύθεροι πανηγύρισαν αναγνωρίζοντας τη συμβολή των προσφύγων. Οι αντιβενιζελικές εφημερίδες απέδωσαν την ήττα στην έλλειψη ηγεσίας, προγράμματος και στην εσωτερική διάσπαση ενώ ο προσφυγικός Τύπος εκτίμησε ότι η διπλή υπερψήφιση του Βενιζέλου από γηγενείς και πρόσφυγες έφερε πολιτική συμφιλίωση, καθιστώντας περιττά τα αυτόνομα προσφυγικά κόμματα (Μαυρογορδάτος, 2011, σ. 230).

3.2 Η Πολιτική του Βενιζέλου, το Παρασκήνιο των Ομολογιών και οι Γερουσιαστικές Εκλογές του 1929

Οι πρόσφυγες πληρεξούσιοι συντάχθηκαν πλειοψηφικά με τους Φιλελευθέρους, ενώ ορισμένοι (Κύρκος, Αλεκτορίδης) ακολούθησαν τον Καφαντάρη. Η επιθετική ρητορική της *Καθημερινής* εκμηδένισε κάθε προσφυγική μετακίνηση προς την αντιπολίτευση. Για τη μάζα, ο Βενιζέλος παρέμενε ο εγγυητής της αποκατάστασης, με τον *Προσφυγικό Κόσμο* να θέτει το δίλημμα ως επιλογή ανάμεσα στην ευημερία (Βενιζέλος) και την καταστροφή (παλαιοκομματισμός) (Δαφνής, 1997, σ. 404).

Στη νέα Βουλή (Οκτώβριος 1928), το Υπουργείο Προνοίας ανέλαβε ο Εμ. Εμμανουηλίδης, το Υγιεινής ο Απ. Δοξιάδης και Υφυπουργός Ανταλλαγής ορίστηκε ο Αχ. Παπαδάτος. Παρά

την προτεραιότητα στην αποκατάσταση, το πρώτο κυβερνητικό μέτρο προκάλεσε έντονη δυσαρέσκεια, καθώς ο Βενιζέλος μείωσε τον τόκο της δεύτερης σειράς ομολογιών των ανταλλαξίμων από 8% σε 6%, μειώνοντας τις προσφυγικές αποζημιώσεις κατά 20% και πυροδοτώντας κύμα διαμαρτυριών (Δαφνής, 1997, σ. 405).

Ο *Προσφυγικός Κόσμος* χαρακτήρισε το μέτρο ανήθικο και παράνομο, υπενθυμίζοντας τη συμβολή των προσφύγων στην εκλογική νίκη. Παρά τις αντιδράσεις της Π.Ο.Α.Δ.Α. και των οργανώσεων, οι πρόσφυγες βουλευτές δεν κράτησαν ομόφωνη στάση, μεταφέροντας όμως το ζήτημα στη Βουλή με επερωτήσεις (Μια ανήθικος και παράνομος πράξις: Η ληστεία των προσφυγικών ομολογιών, 1928, σ. 1).

Στη συζήτηση, ο Ι. Ράλλης κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι προκάλεσε πανικό στο χρηματιστήριο και πτώση των ομολογιών, αφήνοντας αιχμές για τον Υπουργό Οικονομικών, Γ. Μαρή. Ο Μαρής διευκρίνισε ότι η κρατική εγγύηση περιοριζόταν στη μουσουλμανική περιουσία. Η καθυστέρηση στη σύσταση προσφυγικής επιτροπής εξόργισε την ομάδα του Λ. Ιασονίδη, αλλά ο Βενιζέλος απέτρεψε την επιστολή διαμαρτυρίας τους εγγυώμενος τις ομολογίες της πρώτης σειράς, ακυρώνοντας έτσι τις προσπάθειες προσέγγισης από τον Γ. Καφαντάρη (Περίοδος Α', Σύνοδος Α', 1928, σσ. 212-215).

Στη συζήτηση, ο Βενιζέλος δήλωσε ότι η Ελλάδα δεν υποχρεούταν σε πλήρη αποζημίωση των προσφύγων. Ο Μαρής διευκρίνισε ότι η κρατική υποχρέωση περιοριζόταν στο καθαρό ενεργητικό της μουσουλμανικής περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Ελλάδα. Κατηγόρησε επίσης την αντιπολίτευση για ψηφοθηρία, τονίζοντας τον αδιάρρηκτο δεσμό των προσφύγων με τη βενιζελική παράταξη (Περίοδος Α', Σύνοδος Α', 1928, σ. 214).

Παράλληλα, οι πολιτικοί αρχηγοί αντάλλαξαν έντονες επικρίσεις για τη μείωση του τόκου των ομολογιών. Οι Παπαναστασίου και Τσαλδάρης άσκησαν κριτική στην κυβέρνηση για έλλειψη κοινοβουλευτικού ελέγχου, ενώ οι Κονδύλης και Μιχαλακόπουλος υπερασπίστηκαν την αναγκαιότητα των μέτρων, με τον Βενιζέλο να κλείνει τη συνεδρίαση αιτιολογώντας την απόφασή του (Περίοδος Α', Σύνοδος Α', 1928, σ. 215).

Ο πρωθυπουργός εξήγησε ότι η μείωση του τόκου επιβλήθηκε μετά από συστάσεις της Κ.Τ.Ε., ώστε να εξαιρεθεί η δημοσιονομική αναντιστοιχία εσωτερικού και εξωτερικού επιτοκίου, διασφαλίζοντας μελλοντικά εθνικά δάνεια. Με τη μείωση του επιτοκίου θα δημιουργείτο εξοικονόμηση πόρων της τάξης των 40 εκατομμυρίων δραχμών που θα χρησιμοποιούνταν για την προσφυγική στέγαση και θα ενισχύονταν η αξία των ομολογιών μέσω της σταθεροποίησης της δραχμής. Εξάλλου η πικρή αλήθεια ήταν ότι η πλειοψηφία

των ομολογιών είχε ήδη εκποιηθεί από τους πρόσφυγες σε τρίτους, για να εξασφαλίσουν άμεσα μετρητά. Επομένως η μείωση του τόκου δεν θα έπληττε τους φτωχούς πρόσφυγες αλλά τους κερδοσκόπους που είχαν αγοράσει μαζικά από αυτούς τους τίτλους Ο Βενιζέλος αναγνώρισε τη σύγκρουση με τα προσφυγικά συμφέροντα, αλλά τόνισε ότι έπραξε με γνώμονα το γενικό καλό. Υπογράμμισε μάλιστα το πολιτικό ρίσκο της απόφασής του, καθώς διακινδύνευε να στερηθεί προσφυγικές ψήφους ενόψει των επικείμενων γερουσιαστικών εκλογών (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σ. 152).

Η Παμβουρλιωτική Ένωση συνέστησε ψυχραιμία για να αποφευχθεί ο διχασμός και ανέθεσε σε ειδικούς τη μελέτη της Συνθήκης της Λωζάννης. Αντίθετα, η διοίκηση της Π.Ο.Α.Δ.Α. παραιτήθηκε επειδή ο Βενιζέλος αρνήθηκε να τους δεχτεί και κάλεσε τις οργανώσεις της Θεσσαλονίκης σε αγώνα. Εκεί, ο πρωθυπουργός έλαβε υπόμνημα διαμαρτυρίας από το Έ΄ Παμπροσφυγικό Συνέδριο (Κολιόπουλος, Ι., Χατζηαντωνίου, Κ., Μπουμπούς, Μ. & Χατζηγεφραιμίδου, Α., σ. 168).

Η αναστάτωση οδήγησε στη συγκρότηση της Ανώτατης Προσφυγικής Επιτροπής, η οποία ελεγχόταν από την Π.Ο.Α.Δ.Α. και την Παμβουρλιωτική Ένωση. Η επιτροπή προγραμματίσε μεγάλη συγκέντρωση διαμαρτυρίας στο θέατρο «Ολύμπια» των Αθηνών. Κυβερνητικά στελέχη επιχείρησαν να τη ματαιώσουν υποσχόμενα μελλοντική ομιλία του Βενιζέλου, αλλά η Επιτροπή απέρριψε τις πιέσεις ζητώντας πράξεις (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 193).

Η συγκέντρωση έγινε στις 14 Απριλίου 1929 στο θέατρο «Ολύμπια» με συμμετοχή 5.000 ατόμων. Από τους πρόσφυγες βουλευτές παρέστη μόνο ο Μιχαήλ Τσιγδέμογλου, ο οποίος ανεξαρτητοποιήθηκε την επομένη. Κεντρικοί ομιλητές ήταν οι Μ. Παλαιολόγου, Σ. Σταυρίδης, Μ. Ζερβός και Μ. Μαραβέλιας, οι οποίοι ανέλυσαν τη Συνθήκη της Λωζάννης και αξίωσαν ακέραιες αποζημιώσεις. Ανακοινώθηκαν παράλληλες κινητοποιήσεις σε 57 πόλεις και η εκδήλωση κατέληξε σε ψήφισμα διαμαρτυρίας και απόφαση για αποχή από τις γερουσιαστικές εκλογές (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 194).

Την ίδια ημέρα, ο Βενιζέλος χαρακτήρισε τους οργανωτές «δημαγωγούς του χειροτέρου είδους» με ασύστατες αξιώσεις. Επανέλαβε ότι η κρατική υποχρέωση περιοριζόταν στην αξία των μουσουλμανικών κτημάτων, ενώ η ικανοποίηση των προσφυγικών αιτημάτων θα απαιτούσε 100 εκατομμύρια χρυσές λίρες, οδηγώντας σε νέο δανεισμό και φόρους. Οκτώ πρόσφυγες βουλευτές (Αργυρόπουλος, Μαρσέλλος, Παπάς, Καλαντίδης, Βαρδόπουλος, Συμεώνογλου, Σαράντης, Χούρσογλου) στήριξαν την κυβερνητική γραμμή (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 166).

Η Ανώτατη Προσφυγική Επιτροπή, με πρωτοβουλία της Π.Ο.Α.Δ.Α. και της Παμβουρλιωτικής, κάλεσε σε αποχή από τις γερουσιαστικές εκλογές ως μέσο πίεσης. Η τακτική αυτή προκάλεσε εσωτερικές διαφωνίες, με ορισμένους παράγοντες να αντιπροτείνουν την αυτόνομη εκλογική κάθοδο, αντανακλώντας τις έντονες πολιτικές ζυμώσεις της εποχής (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 167).

Η στάση των κομμάτων παρέμεινε πολωμένη, τα βενιζελικά κόμματα αντιτάχθηκαν στην αποχή και την αυτόνομη εκπροσώπηση ενώ τα αντιβενιζελικά υποστήριζαν και τις δύο κινήσεις για να αποδυναμώσουν την κυβέρνηση. Το Κ.Κ.Ε. κατήγγειλε τις ηγεσίες των σωματείων ως αστικές, καλώντας τους εργάτες και αγρότες πρόσφυγες σε συστράτευση (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 168).

Οι υποστηρικτές της καθόδου συγκρότησαν τον Ανεξάρτητο Προσφυγικό Δημοκρατικό Συνδυασμό στην περιφέρεια Αττικής και Βοιωτίας, αρνούμενοι να αποσυρθούν υπέρ της αποχής. Ταυτόχρονα, πολλά σωματεία του Πειραιά και της Αθήνας (όπως της Σμύρνης και των Ταμπουρίων) διαφώνησαν με την αποχή, δρομολόγησαν παμπροσφυγικό συνέδριο και εξέφρασαν την εμπιστοσύνη τους στον Βενιζέλο.

Η κυβερνητική παράταξη τήρησε στάση αναμονής, με τους πρόσφυγες βουλευτές να αποφεύγουν τις περιοδείες στους συνοικισμούς, περιμένοντας την προσωπική προεκλογική παρέμβαση του Βενιζέλου (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 169).

Οι γερουσιαστικές εκλογές διεξήχθησαν στις 21 Απριλίου 1929, βάσει του νόμου 3786 «περί συγκροτήσεως της Γερουσίας», ο οποίος προέβλεπε ένα νομοθετικό σώμα αποτελούμενο συνολικά από 120 μέλη. Από αυτά, οι 92 ήταν εκλεγμένοι γερουσιαστές από τους νομούς και τις μειονότητες, οι 10 ήταν αριστίνδην γερουσιαστές που εκλέγονταν από κοινού από τη Βουλή και τη Γερουσία, ενώ οι υπόλοιποι 18 προέρχονταν από τις επαγγελματικές τάξεις και εκλέγονταν απευθείας από τα αντίστοιχα επιμελητήρια και τις ενώσεις. Κατά την εκλογική αναμέτρηση, το Κόμμα των Φιλελευθέρων κατάφερε να αυξήσει το ποσοστό του στο 55,77%, εξασφαλίζοντας 66 έδρες, ενώ τα υπόλοιπα δημοκρατικά και συνεργαζόμενα σχήματα κατέγραψαν ανάλογες επιτυχίες (Δαφνής, 1997, σ. 14). Πιο συγκεκριμένα, το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα έλαβε 6,58% και 4 έδρες, οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί συγκέντρωσαν 2,81% εκλέγοντας 5 γερουσιαστές, το Προοδευτικόν Κόμμα εξασφάλισε 3 έδρες με ποσοστό 4,20% και οι Ανεξάρτητοι Δημοκρατικοί κατέλαβαν 5 έδρες με 1,20% (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 232), (Wikipedia, 2024), (Ανιστόρητον, 2014), (Πρώτο Θέμα, 2024).

Στον αντίποδα, η αντιβενιζελική παράταξη υπέστη σημαντική καθίζηση, συγκεντρώνοντας συνολικά το 26,06% των ψήφων και εκλέγοντας μόλις 12 γερουσιαστές. Από αυτούς, οι 10 ανήκαν στο Λαϊκό Κόμμα, το οποίο έλαβε ποσοστό 19,05%, και οι 2 στο Κόμμα των Ελευθεροφρόνων με ποσοστό 2,73%, ενώ οι Ανεξάρτητοι Βασιλόφρονες δεν κατάφεραν να εκλέξουν κανέναν εκπρόσωπο (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 195). Όσον αφορά τις υπόλοιπες πολιτικές δυνάμεις, το Αγροτικό Κόμμα εξασφάλισε 2 έδρες με ποσοστό 1,66%, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας έλαβε 1,70% χωρίς όμως να κατορθώσει να εκλέξει γερουσιαστή. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της αναμέτρησης ήταν η μειωμένη συνολική προσέλευση των ψηφοφόρων στις κάλπες, καθώς η αποχή άγγιξε το 20%, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι ο Ανεξάρτητος Προσφυγικός Συνδυασμός κατέγραψε εξαιρετικά χαμηλή δυναμική, λαμβάνοντας μόλις 627 ψήφους σε όλη τη χώρα (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 235).

Στο πεδίο των παρασκηνιακών και θεσμικών διεργασιών, η κυβερνητική επιρροή υπήρξε καταλυτική, καθώς η πλειοψηφία των 18 γερουσιαστών που αναδείχθηκαν από τις επαγγελματικές τάξεις ανήκε στο στενό πολιτικό περιβάλλον του πρωθυπουργού Ελευθερίου Βενιζέλου (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 22005, σ. 129). Παράλληλα, για την εκλογή των 10 αριστίνδην μελών του σώματος, ο Βενιζέλος επιδίωξε να δείξει ένα συναινετικό πρόσωπο και ζήτησε τη συμμετοχή και τη σύμφωνη γνώμη της αντιπολίτευσης στη διαδικασία επιλογής. Ωστόσο, ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος Παναγής Τσαλδάρης αρνήθηκε κατηγορηματικά να συμπράξει, καταγγέλλοντας τη συγκεκριμένη πρωτοβουλία ως καθαρά προσχηματική, καθώς η δεδομένη και συντριπτική κυβερνητική πλειοψηφία στο κοινοβούλιο καθιστούσε εκ των προτέρων αδύνατη οποιαδήποτε ουσιαστική παρέμβαση της μειοψηφίας (Δαφνής, 1997, σ. 19).

Έτσι, ο Βενιζέλος κατήρτισε δικό του κατάλογο, ο οποίος υπερψηφίστηκε από τη Βουλή και τους 110 εκλεγμένους γερουσιαστές. Στους αριστίνδην περιλήφθηκαν 5 Φιλελεύθεροι (Παρασκευόπουλος, Ρωμάνος, Πιερράκος Μαυρομιχάλης, Αναστασιάδης, Ανδρεάδης), οι δημοκρατικοί Α. Μυλωνάς και Γ. Φιλάρετος, οι αντιβενιζελικοί Ν. Τριανταφυλλάκος και Α. Ευταξίας, καθώς και ο ανεξάρτητος Α. Ζαΐμης (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 194).

Η Ανώτατη Επιτροπή Προσφύγων χαρακτήρισε «ενθουσιαστικά» τα αποτελέσματα της αποχής, αποδίδοντας τη συμμετοχή της πλειοψηφίας σε πιέσεις και εκβιασμούς των Φιλελευθέρων, βουλευτών και του γιου του Βενιζέλου. Ανάλογα επιχειρήματα πρόβαλε η

επιτροπή Θεσσαλονίκης, υποστηρίζοντας ψευδώς ότι η συμμετοχή μειώθηκε κατά 36%, ισχυρισμός που διαψεύστηκε από τα επίσημα στοιχεία (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 195).

Αντίθετα, ο φιλοκυβερνητικός Τύπος και ο Βενιζέλος τόνισαν την αποτυχία της αποχής, εξαίροντας την ιδεολογική ωριμότητα και τη σταθερή προσήλωση των προσφύγων στη δημοκρατική παράταξη. Αμέσως μετά, τα μέλη της Ανώτατης Επιτροπής επιδίωξαν την ίδρυση αυτόνομου προσφυγικού κόμματος, αλλά εκδηλώθηκαν σοβαρές ιδεολογικές διαφωνίες ανάμεσα σε δύο τάσεις, αυτή της Παμβουρλιωτικής Ένωσης που θεωρούσε την αποχή συγκυριακή διαμαρτυρία και πρότεινε τη μετατροπή της Επιτροπής σε διεκδικητικό σωματείο χωρίς αντικυβερνητικό χαρακτήρα και την τάση της Π.Ο.Α.Δ.Α. που υποστήριζε την ίδρυση κόμματος για την πλήρη πολιτική χειραφέτηση των προσφύγων από τον βενιζελισμό (Μαυρογορδάτος, 1983, σ. 196).

Οι διεργασίες αυτές δεν κατέληξαν σε συμφωνία, αναδεικνύοντας προσωπικές φιλοδοξίες στελεχών της Π.Ο.Α.Δ.Α. Στον αντίποδα, οι νεοεκλεγέντες πρόσφυγες γερουσιαστές και βουλευτές ξεκίνησαν κοινές συσκέψεις, συγκρότησαν μικτές επιτροπές για τα προβλήματα των οικισμών και όρισαν εισηγητές ενόψει της σύσκεψης των Φιλελευθέρων. Τελικά, τον Οκτώβριο του 1929, πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη το συνέδριο προσφύγων βουλευτών και γερουσιαστών (Γιώτα Μ., 2005, σ. 175).

3.3 Οι Δημοτικές Εκλογές σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη (1929-1932)

Οι δημοτικές εκλογές 1929–1932 αποτέλεσαν πεδίο πολιτικών συγκρούσεων. Στην Αθήνα επικράτησε ο αντιβενιζελικός Σπυρίδων Μερκούρης και στη Θεσσαλονίκη ο Νικόλαος Μάνος (Λαϊκό Κόμμα). Η υψηλή αποχή σε συννοικισμούς όπως η Νέα Ιωνία ερμηνεύτηκε ως δείγμα αδιαφορίας, ενώ η στροφή μέρους των προσφύγων προς τον Μερκούρη θεωρήθηκε ένδειξη πολιτικής χειραφέτησης από τη Λέσχη Φιλελευθέρων. Παράλληλα, ο Τύπος στηλίτευσε την καταψήφιση των προσφύγων δημοτικών συμβούλων από τους γηγενείς (Γιώτα Μ., 2005, σσ. 182-183).

Ενόψει του επαναληπτικού γύρου στη Θεσσαλονίκη, ο Θ. Σοφούλης απέδωσε την πρωτιά των Λαϊκών στον κατακερματισμό των δημοκρατικών δυνάμεων (Αγγελάκης, Αρτζόγλου, Θεοφυλάκτου, Κύρκος). Κατόπιν διαβουλεύσεων, εισηγήθηκε την επιλογή προσφυγικού προσώπου, αποκλείοντας τον Μ. Πατρίκιο. Οι Λ. Παρασκευόπουλος και Βαρλαμίδης

αρνήθηκαν την υποψηφιότητα, επιβεβαιώνοντας την πρόθεση των Φιλελευθέρων για ένα υπερκομματικό πρόσωπο κοινής αποδοχής (Δαφνής, 1997, σσ. 22-25).

Η άρνησή τους οδήγησε στη στήριξη του πρόσφυγα Θ. Αρτζόγλου, όμως στις επαναληπτικές εκλογές της 29ης Σεπτεμβρίου 1929 επικράτησε ο αντιβενιζελικός Νικόλαος Μάνος. Ο φιλελεύθερος Τύπος απέδωσε την ήττα στην προσφυγική καταγωγή του Αρτζόγλου, ισχυριζόμενος ότι οι γηγενείς στράφηκαν στον Μάνο. Αντίθετα, η αντιπολίτευση πανηγύρισε για τη διαρροή προσφυγικών ψήφων, ενώ ο *Προσφυγικός Κόσμος* εξέλαβε το αποτέλεσμα ως προειδοποίηση προς τους Φιλελευθέρους (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 242).

Η παραίτηση του Μάνου έφερε νέες εκλογές στις 14 Δεκεμβρίου 1930. Το χρίσμα των Φιλελευθέρων έλαβε ο Χαρίσιος Βαμβακάς, ενώ αυτόνομα πολιτεύτηκε ο Μηνάς Πατρίκιος κατά της κυβέρνησης, και το Λαϊκό Κόμμα υποστήριξε τον Σωτήριο Γκοτζαμάνη. Νικητής αναδείχθηκε ο Βαμβακάς (13.367 ψήφοι), με δεύτερο τον Γκοτζαμάνη (8.316) και τρίτο τον Πατρίκιο (6.932). Η υψηλή προσφυγική στήριξη στον Πατρίκιο κατέδειξε την τάση των προσφύγων να ψηφίζουν με βάση την καταγωγή των υποψηφίων (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 186-187).

Η εκλογή του Βαμβακά, ο οποίος παραιτήθηκε από τη Γερουσία για βάλει υπέφερε επαναληπτική γερουσιαστική εκλογή. Η αντιπολίτευση απέτυχε να βρει κοινό υποψήφιο λόγω άρνησης του Παπαναστασίου. Το Λαϊκό Κόμμα, ο Ζαβιτσιάνος, μέρος του Αγροτικού Κόμματος, η Παμβουρλιωτική Ένωση και η Πολιτική Οργάνωση Προσφύγων (μετά από εισήγηση Τσιγδέμογλου) στήριξαν τον ανεξάρτητο αντιβενιζελικό Φίλιππο Δραγούμη (Δαφνής, 1997, σσ. 38-41).

Ο Τσαλδάρης κάλεσε τους πρόσφυγες να ψηφίσουν τον Δραγούμη για να αποδοκιμάσουν τη μείωση των τόκων και το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο. Αντίθετα, οι Φιλελεύθεροι έδωσαν βάρος στην υποψηφιότητα του πρόσφυγα Θ. Αρτζόγλου, υποστηρίζοντας στους συννοικισμούς ότι η νίκη θα ενίσχυε τον Βενιζέλο έναντι του Ατατούρκ. Λόγω αδιαθεσίας του πρωθυπουργού, η ομιλία του αναγνώστηκε στον Λευκό Πύργο προβάλλοντας το κυβερνητικό έργο, με τον Λεωνίδα Ιασονίδη να τον προσφωνεί (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 188-189).

Στις εκλογές (8 Φεβρουαρίου 1930) συμμετείχαν επίσης ο Μιχαήλ Κύρκος (με τη στήριξη του Προοδευτικού Κόμματος του Καφαντάρη και του Μ. Πατρίκιου), ο Κ. Γαβριηλίδης (Αγροτικό), ο Ν. Μανδρατζής (Δημοκρατική Ένωση) και ο Α. Γκόρζος (Κ.Κ.Ε.). Την έδρα κέρδισε ο υποψήφιος των Φιλελευθέρων με 37,5%, σημειώνοντας όμως κάμψη. Ενισχυμένοι

αναδείχθηκαν ο Γαβριηλίδης (15%) και το Κ.Κ.Ε. που διπλασίασε το ποσοστό του σε 6,6%. Αντίθετα, ο Μ. Κύρκος απέτυχε να συσπειρώσει τους πρόσφυγες (Δαφνής, 1997, σσ. 42-45).

Οι δημοτικές εκλογές στον Πειραιά (1932) έγιναν μετά την παύση του Φιλελεύθερου δημάρχου Τ. Παναγιωτόπουλου για υπεξαίρεση. Η αναμέτρηση διεξήχθη σε δύο γύρους (28 Φεβρουαρίου και 10 Απριλίου 1932), καθώς κανείς δεν συγκέντρωσε το 40% στον πρώτο γύρο. Οι Φιλελεύθεροι υποστήριξαν τον Άγγελο Μεταξά (με τη στήριξη της Π.Ο.Α.Δ.Α.), το Λαϊκό Κόμμα τον Σωτήριο Στρατήγη (με τη στήριξη της Παμβουρλιωτικής Ένωσης, επισφραγίζοντας τη ρήξη της με τον βενιζελισμό) και το Προοδευτικόν Κόμμα τον πρόσφυγα Βαρδόπουλο. Ο πρώτος γύρος ανέδειξε νικητή τον Στρατήγη, με δεύτερο τον Μεταξά (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σσ. 321-324).

Ενόψει του δεύτερου γύρου, οι Φιλελεύθεροι αντικατέστησαν τον Μεταξά με τον Αθανάσιο Μιαούλη, ενώ ο Βαρδόπουλος αποσύρθηκε. Αν και ο αντικυβερνητικός Τύπος πανηγύρισε για τον πρώτο γύρο μιλώντας για προσφυγική χειραφέτηση, στον δεύτερο γύρο οι συννοικισμοί υπερψήφισαν μαζικά τον Μιαούλη. Η ανατροπή οφειλόταν στην κυβερνητική κινητοποίηση και στο δίλημμα περί παραίτησης της κυβέρνησης, σε ένα πολωμένο κλίμα με βίαιες συμπλοκές και δύο νεκρούς στην Κοκκινιά. Ο Τσιγδέμογλου έλαβε μόλις 327 ψήφους, ενώ η υψηλή επιρροή του Ε. Μανωλέα (Κ.Κ.Ε.) στην Κοκκινιά κατέδειξε την άνοδο της Αριστεράς (Μαυρογορδάτος, 1983, σσ. 210-214).

3.4 Το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο φιλίας του 1930 και ο αντίκτυπός του στις σχέσεις των προσφύγων και του κόμματος των Φιλελευθέρων

Το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας (Ιούνιος 1930) ρύθμιζε οριστικά το ζήτημα των προσφυγικών αποζημιώσεων μέσω της αναθεώρησης του άρθρου 14 της Συνθήκης της Λωζάννης. Η νέα συμφωνία καθόρισε ότι οι πρόσφυγες θα αποζημιώνονταν αποκλειστικά με βάση την αξία της μουσουλμανικής περιουσίας που εγκαταλείφθηκε στην Ελλάδα, προχωρώντας παράλληλα σε αμοιβαίο συμψηφισμό των οικονομικών απαιτήσεων μεταξύ των δύο κρατών. Οι προσφυγικές αντιδράσεις εκδηλώθηκαν ήδη από την περίοδο των διαπραγματεύσεων (Φεβρουάριος 1930). Οι οργανώσεις Π.Ο.Α.Δ.Α., Παμβουρλιωτική Ένωση και Ένωση Ελλήνων Υπηκόων διοργάνωσαν κοινή συνέλευση διαμαρτυρίας στο θέατρο «Ολύμπια» στις 23 Φεβρουαρίου 1930. Οι κεντρικοί ομιλητές Νικόλαος Κυριακίδης (πρόεδρος Π.Ο.Α.Δ.Α.), Νικόλαος Μανούσης (πρώην βουλευτής) και Αντώνιος Αθηνογένης

(πρόεδρος Ένωσης Ελλήνων Υπηκόων) τάχθηκαν σθεναρά κατά της υπογραφής του Συμφώνου (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σσ. 343-345).

Οι ομιλητές υποστήριζαν ότι το Σύμφωνο παραβίαζε τη Συνθήκη της Λωζάννης και το διεθνές δίκαιο. Από τους πρόσφυγες βουλευτές παραβρέθηκαν οι Μ. Τσιγδέμογλου, Σ. Χούρσογλου, Δ. Μαρσέλλος και Σ. Συμεώνογλου. Η προσέλευση υπήρξε μαζική, με τις εκτιμήσεις του Τύπου να κυμαίνονται μεταξύ 1.500 (*Ελεύθερον Βήμα*) και 3.000 προσφύγων (*Καθημερινή*). Η συνέλευση εξέδωσε ψήφισμα προς την κυβέρνηση, τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τους αρχηγούς των κομμάτων. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* στήριξε τις κινητοποιήσεις, προτείνοντας μάλιστα προσφυγή στην Κοινωνία των Εθνών, ενώ θετικό κρίθηκε το γεγονός ότι ο Βενιζέλος δέχτηκε σε ακρόαση τη δεκαπενταμελή επιτροπή της συγκέντρωσης, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Πριν από την επικύρωση του Συμφώνου από τη Βουλή, οι πρόσφυγες βουλευτές και γερουσιαστές συσκέφθηκαν χωρίς να καταλήξουν σε ομόφωνη απόφαση. Η πλειοψηφία προέκρινε τη σύνταξη δήλωσης που θα αναγνώριζε την εθνική σημασία του Συμφώνου, εκφράζοντας παράλληλα επιφυλάξεις για το οικονομικό σκέλος, ενώ αποφασίστηκε κοινή συνάντηση με τον πρωθυπουργό (Μαυρογορδάτος, 1983, σσ. 196-201).

Κατά τη συζήτηση στη Βουλή, ο Βενιζέλος υπεραμύνθηκε του Συμφώνου ως κορυφαίας διπλωματικής πράξης. Στη συνεδρίαση αυτή, το σύνολο των πολιτικών αρχηγών αποδέχθηκε ότι το κράτος δεν είχε νομική υποχρέωση για ακέραιη αποζημίωση των προσφύγων. Η σύγκλιση αυτή κατέστησε σαφές ότι καμία μελλοντική κυβέρνηση δεν θα ικανοποιούσε το αίτημα της ολικής αποζημίωσης, ενώ ο Βενιζέλος έθεσε εκ νέου ζήτημα κυβερνητικής παραίτησης σε περίπτωση καταψηφίσεως. Το Κ.Κ.Ε. καταδίκασε το Σύμφωνο, ερμηνεύοντάς το ως ιμπεριαλιστική μεθόδευση της Αγγλίας και της Γαλλίας για την απόσπαση της Τουρκίας από τη σοβιετική επιρροή. Το κομμουνιστικό πρόγραμμα περιλάμβανε την ακέραιη απόδοση των αποζημιώσεων και τη διαγραφή των προσφυγικών χρεών (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σσ. 346-347).

Κατά τη συζήτηση στη Βουλή σημειώθηκαν έντονες αντεγκλήσεις, κυρίως μεταξύ του Βενιζέλου και του ανεξάρτητου πρόσφυγα βουλευτή Μ. Τσιγδέμογλου, οι οποίοι αντάλλαξαν κατηγορίες περί «προσφυγοκαπηλίας». Από την πλευρά του, ο Σ. Χούρσογλου τόνισε ότι το Σύμφωνο δεν απαλλάσσει το κράτος από την υποχρέωση αποζημίωσης. Τελικά, η πλειοψηφία των προσφύγων βουλευτών υπερψήφισε την επικύρωση, με εξαίρεση τον Τσιγδέμογλου, ενώ οι αρχηγοί της αντιπολίτευσης (πλην Παπαναστασίου) καταψήφισαν τη

συμφωνία. Ο *Προσφυγικός Κόσμος* εξέφρασε την έντονη απογοήτευση των προσφύγων, χαρακτηρίζοντας το Σύμφωνο ως «ληστεία» που στερούσε από τον προσφυγικό Ελληνισμό τα τελευταία περιουσιακά του στοιχεία. Η ρητορική αυτή κορυφώθηκε με άρθρο που κατήγγειλε τον Έλληνα πρωθυπουργό για συνεργασία με τον πρώην δυνάστη, επισφραγίζοντας την οριστική πολιτική ρήξη της πλειονότητας των προσφύγων με το Κόμμα Φιλελευθέρων (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά, 1978, σσ. 320-323).

Μετά την υπογραφή του Συμφώνου, οι προσφυγικές οργανώσεις αντέδρασαν άμεσα εκδίδοντας προκηρύξεις. Για τον συντονισμό των κινητοποιήσεων, σημειώθηκε σύγκλιση μεταξύ Αθήνας και Θεσσαλονίκης. Η Ανώτατη Εκτελεστική Επιτροπή Προσφυγικού Αγώνος Θεσσαλονίκης απέστειλε στην πρωτεύουσα τον πρώην βουλευτή Μιχαήλ Κύρκο. Οι προετοιμασίες κατέληξαν στη διοργάνωση παράλληλων μεγάλων συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας στις 22 Ιουνίου 1930 στην Αθήνα (θέατρο «Τριανόν»), στη Θεσσαλονίκη και στον Βόλο. Στην εκδήλωση της Αθήνας, κεντρικός ομιλητής υπήρξε ο Μιχαήλ Κύρκος, ο οποίος χαρακτήρισε την ελληνοτουρκική συμφωνία εθνικά καταστρεπτική και κάλεσε την κυβέρνηση να προσφύγει σε εκλογές. Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και ο Μ. Τσιγδέμογλου, ο οποίος χαρακτήρισε τη σύμβαση νομικά άκυρη και πρότεινε ως εναλλακτική την κατάσχεση των μουσουλμανικών περιουσιών της Δυτικής Θράκης, υποστηρίζοντας ότι ο πρωθυπουργός επιδίωκε να εξεγείρει τους γηγενείς εναντίον των προσφύγων.

Ο Αντώνιος Αθηνογένης χαρακτήρισε ασύστατα τα κυβερνητικά επιχειρήματα περί διπλωματικού αδιεξόδου ή πολεμικού κινδύνου, αναφέροντας το παράδειγμα της Ρουμανίας και της Ουγγαρίας, ενώ επισήμανε το θεσμικό αδιέξοδο των προσφύγων, καθώς η Κ.Τ.Ε. δεν δεχόταν προσφυγικές ομάδες ως διαδίκους. Ο επόμενος ομιλητής, Μ. Μαραβέλλιας, επιτέθηκε με ακραία ρητορική κατά του πρωθυπουργού. Η συγκέντρωση κατέληξε στην έκδοση ψηφίσματος διαμαρτυρίας προς την πολιτειακή και δικαστική ηγεσία της χώρας, ζητώντας την παραίτηση της κυβέρνησης και αξιώνοντας την αποσκίρτηση των προσφύγων βουλευτών από το Κόμμα Φιλελευθέρων. Οι αστυνομικές δυνάμεις εμπόδισαν τη διαδήλωση στους παρακείμενους δρόμους, με αποτέλεσμα να ξεσπάσουν συμπλοκές και να τραυματιστούν διαδηλωτές. Ο φιλοκυβερνητικός Τύπος επιχείρησε να υποβαθμίσει τις κινητοποιήσεις, παρουσιάζοντας τους συμμετέχοντες ως βασιλόφρονες ή κομμουνιστές και τους υποκινητές ως «δημοκόπους». Ένα χρόνο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1931, η επίσημη επίσκεψη του Τούρκου πρωθυπουργού Ισμέτ πασά στην Αθήνα επιβεβαίωσε τη σταδιακή αποδοχή του Συμφώνου από την πλειονότητα των προσφύγων, με εξαίρεση την

Παμβουλιακή Ένωση, η οποία με επιστολή της προς τον Ισμέτ πασά διακήρυξε την προσφυγική αποδοκimasία.

4. Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ, ΤΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ (ΜΑΪΟΣ 1932 – ΜΑΡΤΙΟΣ 1933)

4.1 Η πτώση των Φιλελευθέρων και οι κυβερνητικές μεταβολές του 1932

Η παραίτηση της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στις 21 Μαΐου 1932 αποτέλεσε άμεση απόρροια των οξύτατων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων που προκάλεσε στην Ελλάδα η παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, οδηγώντας τελικά τη χώρα στην επίσημη κήρυξη πτώχευσης (Βερέμης, 1980, σ. 142). Η δυσμενής αυτή οικονομική πραγματικότητα, σε συνδυασμό με τις σφοδρές αντιπολιτευτικές πιέσεις και τη λήξη της θητείας της Γερουσίας, κλόνισε ανεπανόρθωτα την κυβερνητική σταθερότητα (Δερτιλής, 2005, σ. 845). Προκειμένου να ανατρέψει το γεγονός μιας ενδεχόμενης εκλογικής ήττας, ο Βενιζέλος είχε προχωρήσει προηγουμένως σε δύο αμφιλεγόμενες θεσμικές κινήσεις, οι οποίες επικρίθηκαν έντονα από την αντιπολίτευση. Προώθησε τη συνταγματική αναθεώρηση για την παράταση της θητείας της Γερουσίας, ενώ τον Μάιο του 1932 επανέφερε το αναλογικό εκλογικό σύστημα με στόχο τον περιορισμό της κοινοβουλευτικής αυτοδυναμίας των πολιτικών του αντιπάλων (Γιώτα Μ., 2005, σ. 34).

Η εξαγγελία ενός νομοσχεδίου «περί διώξεως του Τύπου» προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων στον πολιτικό και δημοσιογραφικό κόσμο και επιτάχυνε την πτώση της κυβέρνησης (Χατζηιωσήφ, 2003, σ. 158). Μέσα σε αυτό το κλίμα, στις 26 Μαΐου 1932 ορκίστηκε η βραχύβια κυβέρνηση του Αγροτοεργατικού Κόμματος υπό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου, η οποία στηρίχθηκε από την παράταξη των Φιλελευθέρων. Ωστόσο, οι ριζοσπαστικές, φιλολαϊκές και κοινωνικές εξαγγελίες του Παπαναστασίου θορύβησαν τη βενιζελική παράταξη. Κατά τη διάρκεια της σχετικής συζήτησης στη Βουλή, η παροχή ψήφου εμπιστοσύνης συνοδεύτηκε από έντονες κυβερνητικές επιφυλάξεις και όρους, γεγονός που οδήγησε τον Παπαναστασίου σε άμεση παραίτηση (Βερέμης, Θ., & Δημητράκος, Λ., 1980, σ. 324). Ως εκ τούτου, στις 5 Ιουνίου 1932 σχηματίστηκε εκ νέου κυβέρνηση υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο, με αποκλειστικό σκοπό τη διαχείριση της κρίσης και τη διενέργεια των επικείμενων εθνικών εκλογών.

4.2 Η προεκλογική περίοδος και η στρατηγική των δύο παρατάξεων

Κατά την προεκλογική περίοδο του 1932, ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιχείρησε να συσπειρώσει τους δημοκρατικούς ψηφοφόρους, τόσο τους προσφυγικούς όσο και τους γηγενείς πληθυσμούς. Ο Βενιζέλος εξέφραζε ότι υπήρχε ο κίνδυνος ενός εμφυλίου πολέμου και μιας πιθανής στρατιωτικής επέμβασης σε περίπτωση ήττας των Φιλελευθέρων. Το βασικό του επιχείρημα εστιαζόταν στο γεγονός ότι ο αρχηγός του Λαϊκού Κόμματος, Παναγής Τσαλδάρης, δεν είχε ακόμη αναγνωρίσει ρητά και ανεπιφύλακτα το αβασίλευτο δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας (Γιώτα Μ., 2005, σ. 45). Παρά το κοινό καθησυχαστικό ανακοινωθέν που εξέδωσαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης, ο Τσαλδάρης απέφυγε συστηματικά τις επίσημες δηλώσεις νομιμοφροσύνης προς τη Δημοκρατία, προκειμένου να διατηρήσει τις ισορροπίες και να μην χάσει τους φιλομοναρχικούς του ψηφοφόρους (Βερέμης, 1980, σ. 148). Μέσα σε αυτό το τεταμένο κλίμα, οι δύο μεγάλες παρατάξεις εστίασαν την προσοχή τους στην προσέλκυση της προσφυγικής ψήφου, ακολουθώντας ωστόσο αντίθετες στρατηγικές ανάλογα με την περιοχή.

Όσον αφορά τη στρατηγική των Φιλελευθέρων, ο Βενιζέλος περιόδευσε στην Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, προβάλλοντας το πολυεπίπεδο έργο της κυβέρνησής του για την ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης (Πελαγίδης, 1997, σ. 82). Η δυναμική παρουσία του στην ύπαιθρο αναζωπύρωσε τα αλυτρωτικά όνειρα των προσφύγων, τα οποία όμως ο ίδιος έσπευσε αμέσως να διαψεύσει ξεκαθαρίζοντας στις ομιλίες του ότι απέκλειε κατηγορηματικά κάθε ενδεχόμενο νέου πολέμου με την Τουρκία (Χατζηιωσήφ, 2003, σ. 164).

Από την άλλη πλευρά, η στρατηγική του Λαϊκού Κόμματος διαφοροποιήθηκε αισθητά ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια Ελλάδα. Στη Θεσσαλονίκη, ο Τσαλδάρης περιορίστηκε κυρίως σε μια αρνητική κριτική κατά της βενιζελικής τετραετίας, αποφεύγοντας να παρουσιάσει ένα συγκεκριμένο και συγκροτημένο προσφυγικό πρόγραμμα, καθώς το κόμμα του στερούταν ισχυρών κοινωνικών και πολιτικών ερεισμάτων στους προσφυγικούς πληθυσμούς της Μακεδονίας (Δαφνής, 1997, σσ. 142-143). Αντίθετα, στην περιοχή της Αττικής, το Λαϊκό Κόμμα διέθετε αξιόλογα και δημοφιλή στελέχη προσφυγικής καταγωγής, όπως οι υποψήφιοι Π. Μπεκές και Κ. Ρόκκος, γεγονός που επέτρεπε μια πιο άμεση διείσδυση. Στις 16 Σεπτεμβρίου 1932, στο θέατρο «Τριανόν» της Αθήνας, ο Τσαλδάρης πραγματοποίησε την πρώτη μεγάλη πολιτική συγκέντρωση που απευθυνόταν αποκλειστικά σε προσφυγικούς φορείς. Στην ομιλία του εκεί κατήγγειλε με δριμύτητα τις δυσμενείς

οικονομικές συνέπειες του ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας του 1930, την πλημμυρική στεγαστική πολιτική των Φιλελευθέρων και την ωμή πολιτική εκμετάλλευση των προσφύγων από τη βενιζελική παράταξη, διαβεβαιώνοντας παράλληλα το ακροατήριο ότι η παράταξή του θα σεβαστεί απόλυτα τις δημοκρατικές τους πεποιθήσεις (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 224-225). Η συγκεκριμένη κίνηση είχε έντονο τακτικό χαρακτήρα, καθώς πόνταρε στην εύλογη δυσaréσκεια των προσφύγων από την οικονομική κρίση, χωρίς ωστόσο το Λαϊκό Κόμμα να προσφέρει ένα σαφώς επεξεργασμένο εναλλακτικό πρόγραμμα ρεαλιστικών λύσεων (Χατζηιωσήφ, 2003, σσ. 98-99).

4.3 Η αντίδραση των Φιλελευθέρων και ο ρόλος του Τύπου

Αντιμετωπίζοντας τις έντονες πιέσεις των Λαϊκών, ο Ελευθέριος Βενιζέλος απάντησε άμεσα με εκτεταμένες και δυναμικές περιοδείες στους μεγάλους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αθήνας, όπως ο Βύρωνας, η Καισαριανή, η Νέα Ιωνία και η Νέα Φιλαδέλφεια, καθώς και του Πειραιά, συμπεριλαμβανομένης της Δραπετσώνας, των Ταμπουρίων και της Κοκκινιάς. Στις ομιλίες του προς τους πρόσφυγες, υπενθύμιζε με έμφαση την ιστορική και πολιτική ευθύνη του Λαϊκού Κόμματος για τη Μικρασιατική Καταστροφή, ενώ επανέφερε στο προσκήνιο την παλαιότερη αντιβενιζελική πρόταση για τη δημιουργία ξεχωριστών εκλογικών καταλόγων, η οποία στόχευε στον πολιτικό διαχωρισμό και την περιθωριοποίηση των προσφύγων (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 226). Οι υποψήφιοι του Κόμματος των Φιλελευθέρων στήριζαν με συνέπεια αυτή τη ρητορική γραμμή, ωραιοποιώντας συστηματικά την κυβερνητική πολιτική της προηγούμενης τετραετίας και υπογραμμίζοντας τους παραδοσιακούς δεσμούς προστασίας και αλληλεγγύης που ένωναν ιστορικά τη βενιζελική παράταξη με το προσφυγικό στοιχείο (Πελαγίδης, 1997, σσ. 115-117). Η έντονη ανησυχία για πιθανές εκλογικές διαρροές προς άλλα κόμματα ήταν τόσο μεγάλη, ώστε ανάγκασε τον Βενιζέλο να περιοδεύσει προσωπικά στους συνοικισμούς αυτούς ακόμη και κατά την Κυριακή διεξαγωγής των εκλογών (Δαφνής, 1997, σ. 144). Παράλληλα με τις περιοδείες, επιστρατεύτηκε μαζικά και ο φιλικά προσκείμενος Τύπος της εποχής. Το «Ελεύθερον Βήμα» δημοσίευσε δραματικές εκκλήσεις κορυφαίων δημοκρατικών προσωπικοτήτων, όπως του στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα, καλώντας τους πρόσφυγες σε συμπαγή και καθολική υπερψήφιση των Φιλελευθέρων για τη διάσωση του πολιτεύματος (Βερέμης, 1980, σ. 82). Στον αντίποδα, η αντιβενιζελική «Καθημερινή» δημοσίευε αντίστοιχες επιστολές επώνυμων και ανώνυμων προσφύγων, οι οποίοι εξέφραζαν τη βαθιά δυσaréσκειά τους και ζητούσαν

την οργανωμένη κατανήφιση της κυβέρνησης (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 228). Μέσα σε αυτό το κλίμα της ακραίας πολιτικής πόλωσης, στο επίπεδο των προσφυγικών οργανώσεων εκδηλώθηκε μια σαφής και βαθιά διάσπαση, με τους διάφορους φορείς να λαμβάνουν ανοιχτά θέση υπέρ των αντίπαλων παρατάξεων. Από τη μία πλευρά, η Ανώτατη Επιτροπή Προσφύγων τάχθηκε ανοιχτά και ανεπιφύλακτα υπέρ του Λαϊκού Κόμματος. Με επίσημο διάγγελμά της, το οποίο δημοσιεύτηκε στον αντιβενιζελικό Τύπο, κατήγγειλε τη σκανδαλώδη σπατάλη 20 δισεκατομμυρίων δραχμών από τις διαδοχικές κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων, την κακοδιαχείριση και καταπάτηση των μουσουλμανικών ανταλλάξιμων περιουσιών, καθώς και τη μονομερή μείωση του τόκου των προσφυγικών ομολογιών, χαρακτηρίζοντας το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930 ως απόλυτα καταστροφικό και επιζήμιο για τα ζωτικά προσφυγικά συμφέροντα (Δαφνής, 1997, σ. 145).

Από την άλλη πλευρά, η εφημερίδα «Προσφυγικός Κόσμος» επέλεξε να υποστηρίξει το Προοδευτικό Κόμμα του Γεωργίου Καφαντάρη, προβάλλοντας τη λεγόμενη «Τρίτη Κατάσταση» ως εναλλακτική διέξοδο (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 229). Μέσα από μια σειρά πύρινων άρθρων των Μ. Κύρκου και Α. Αθηνογένη, η εφημερίδα επέκρινε δριμύτατα τον ίδιο τον Βενιζέλο και κατήγγειλε τις μεθόδους πολιτικής τρομοκράτησης και εκβιασμού των προσφύγων που εφάρμοζε η Δέσχη των Φιλελευθέρων (Χατζηιωσήφ, 2003, σ. 102). Στο πλαίσιο αυτό, η εφημερίδα δημοσίευσε τον περίφημο «δωδεκάλογο των προσφύγων ψηφοφόρων», καυτηριάζοντας τις οικονομικές περικοπές στις ομολογίες και τις υποτιμητικές δηλώσεις του Βενιζέλου, ο οποίος εμφάνιζε συχνά τους πρόσφυγες ως δυσβάσταχτο βάρος για τον κρατικό προϋπολογισμό (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 230). Ο «Προσφυγικός Κόσμος» πρόβαλε συστηματικά το Προοδευτικό Κόμμα ως την ιδανική και μετριοπαθή δημοκρατική λύση απέναντι στα δύο πολωμένα πολιτικά άκρα, υπενθυμίζοντας με νοσταλγία τις σημαντικές φιλοπροσφυγικές μεταρρυθμίσεις και το έργο του Καφαντάρη κατά την υπουργική του θητεία την περίοδο 1926–1928 (Δαφνής, 1997, σ. 146). Με τη συγκεκριμένη πολιτική γραμμή συντάχθηκε ενεργά και η Παμβουρλιωτική Ένωση υπό τον υποψήφιο Θ. Φλώρο, θεωρώντας ότι ο Γεώργιος Καφαντάρης διέθετε το απαραίτητο ηθικό και πολιτικό κύρος για να συσπειρώσει τον δοκιμαζόμενο προσφυγικό κόσμο μακριά από τις διχαστικές λογικές του παρελθόντος (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 232).

4.4 Τα αποτελέσματα των εκλογών του Σεπτεμβρίου 1932

Οι κρίσιμες εθνικές εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 διεξήχθησαν με το αναλογικό εκλογικό σύστημα, το οποίο είχε επαναφέρει η κυβέρνηση Βενιζέλου, επηρεάζοντας καθοριστικά την τελική κατανομή των κοινοβουλευτικών εδρών (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 52-53). Τα αποτελέσματα της βουλευτικής αναμέτρησης ανέδειξαν τη Δημοκρατική Παράταξη ως την κυρίαρχη πολιτική δύναμη σε επίπεδο συνολικών ψήφων, συγκεντρώνοντας 618.407 ψήφους, ποσοστό 52,95% και 131 έδρες στο σύνολό της (Δαφνής, 1997, σ. 148). Στο εσωτερικό αυτού του συνασπισμού, το Κόμμα των Φιλελευθέρων έλαβε 389.070 ψήφους που αντιστοιχούσαν στο 33,21% και 99 έδρες, ενώ η λεγόμενη Τρίτη Κατάσταση υπό τον Γεώργιο Καφαντάρη απέσπασε 97.836 ψήφους, ποσοστό 8,35% και 15 έδρες. Παράλληλα, το Αγροτικό Εργατικό Κόμμα εξασφάλισε 69.057 ψήφους, ποσοστό 5,89% και 8 έδρες, το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα έλαβε 44.789 ψήφους, ποσοστό 3,82% και 5 έδρες, ενώ οι Συντηρητικοί Δημοκρατικοί περιορίστηκαν σε 7.145 ψήφους, ποσοστό 0,61% και μόλις μία έδρα. Στον αντίποδα, η Αντιβενιζελική Παράταξη συγκέντρωσε συνολικά 415.786 ψήφους, ποσοστό 34,84% και 98 έδρες, με το Λαϊκό Κόμμα του Παναγή Τσαλδάρη να αποτελεί τον κύριο κορμό της συγκεντρώνοντας 393.440 ψήφους, ποσοστό 33,80% και 95 έδρες. Οι Ελευθερόφρονες έλαβαν 18.591 ψήφους, ποσοστό 0,98% και 3 έδρες, ενώ οι Ανεξάρτητοι Αντιβενιζελικοί έλαβαν 3.775 ψήφους και ποσοστό 0,28% χωρίς να εκλέξουν βουλευτή. Αναφορικά με τα λοιπά κόμματα, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, συμμετέχοντας ως Ενιαίο Μέτωπο, κατέγραψε αξιοσημείωτη άνοδο συγκεντρώνοντας 58.223 ψήφους, ποσοστό 4,97% και 10 έδρες, ενώ οι Ανεξάρτητοι Αγροτικοί έλαβαν 1.505 ψήφους και ποσοστό 0,13% χωρίς να εξασφαλίσουν κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.

Στις παράλληλες γερουσιαστικές εκλογές που διεξήχθησαν, οι Φιλελεύθεροι κατάφεραν να επικρατήσουν εκλέγοντας 16 γερουσιαστές με ποσοστό 39,46%, έναντι 13 γερουσιαστών του Λαϊκού Κόμματος που συγκέντρωσε ποσοστό 32,51% (Νικολακόπουλος, 2022, σσ. 49-56). Παρά την έντονη και διάχυτη απογοήτευση από τα πεπραγμένα της βενιζελικής τετραετίας, η συντριπτική πλειοψηφία των προσφυγικών πληθυσμών επέλεξε να ψηφίσει ξανά το Κόμμα των Φιλελευθέρων. Σύμφωνα με τις αναλύσεις της εφημερίδας «Προσφυγικός Κόσμος», η πολιτική αυτή επιλογή δεν ήταν προϊόν ενθουσιασμού, αλλά υπήρξε κυρίως αποτέλεσμα έντονης ψυχολογικής πίεσης και βαθιού φόβου για μια πιθανή παλινόρθωση της μοναρχίας ή για την εξαπόλυση πολιτικών διώξεων εναντίον τους σε περίπτωση επικράτησης των βασιλοφρόνων (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 233-234). Εντούτοις, η υπαρκτή προσφυγική

δυσaráσκεια εκφράστηκε έμμεσα και με σαφήνεια μέσα από τη σταυροδοσία, καθώς οι ψηφοφόροι καταψήφισαν παραδοσιακούς και επιφανείς βενιζελικούς βουλευτές προσφυγικής καταγωγής, όπως ο Εμμανουηλίδης, ο Αργυρόπουλος και ο Βαρδόπουλος, επιλέγοντας να αναδείξουν νέα πρόσωπα στο πολιτικό προσκήνιο, όπως ο Σπανούδης και ο Μογγογγιάννης (Χατζηιωσήφ, 2003, σ. 104).

4.5 Η προεκλογική αναμέτρηση του 1933 και οι στρατηγικές των παρατάξεων

Η έντονη δυσφορία για τον αποκλεισμό έμπειρων προσφυγικών στελεχών αποτυπώθηκε έντονα στα βενιζελικά ψηφοδέλτια της Αθήνας, προκαλώντας εσωτερικούς τριγμούς στο Κόμμα των Φιλελευθέρων (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 235). Το κύριο επίκεντρο της πολιτικής αναμέτρησης μεταφέρθηκε γρήγορα στη Μακεδονία, όπου οι καταστροφικές συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης και η ολοκληρωτική κατάρρευση της καπνοκαλλιέργειας είχαν οδηγήσει σε πλήρη εξαθλίωση τους αγρότες πρόσφυγες της περιοχής. Η οικονομική αυτή δυσπραγία ενέτεινε τη γενικευμένη δυσaráσκειά τους για τις επώδυνες περικοπές των ομολογιών που είχε επιβάλει το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο του 1930 (Χατζηιωσήφ, 2003, σσ. 106-107). Από την πλευρά της, η Ηνωμένη Αντιπολίτευση αξιοποίησε με επιδέξιο τρόπο πολιτικά το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της σύντομης κυβερνητικής της θητείας δεν είχαν σημειωθεί αυθαιρεσίες ή διώξεις στους προσφυγικούς συνοικισμούς (Δαφνής, 1997, σ. 149). Στο πλαίσιο αυτό, η εφημερίδα «Καθημερινή» δημοσίευε συστηματικά στην πρώτη της σελίδα επιστολές επώνυμων προσφύγων, οι οποίοι δήλωναν δημόσια ότι ο παλαιότερος φόβος των αντιποίνων είχε πλέον εξαλειφθεί πλήρως, επιτρέποντάς τους να εκφράσουν ελεύθερα την πολιτική τους βούληση στην κάλπη (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 237). Επιπλέον, το Λαϊκό Κόμμα ενίσχυσε τη θέση του ενσωματώνοντας στα ψηφοδέλτιά του εξέχοντες προσφυγικούς ηγέτες που είχαν έρθει σε οριστική ρήξη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, όπως τον Θ. Φλώρο στην περιφέρεια του Πειραιά, τον Μ. Τσιγδέμογλου στην Αθήνα, καθώς και τους Α. Αθηνογένη, Ν. Λεοντίδη και Μ. Πατρίκιο στην κρίσιμη περιφέρεια της Θεσσαλονίκης (Πελαγίδης, 1997, σσ. 121-122).

Ιδιαίτερα ενισχυτική για την εκλογική δυναμική των Λαϊκών υπήρξε η πολιτική συμμαχία με τον στρατηγό Γεώργιο Κονδύλη, ο οποίος διέθετε παραδοσιακά ένα τεράστιο προσωπικό έρεισμα στους προσφυγικούς πληθυσμούς της Βόρειας Ελλάδας (Βερέμης, 1980, σσ. 112-114). Η επιρροή αυτή επιβεβαιώθηκε έμπρακτα και από την ανάδειξη μιας καθαρά

φιλοκονδυλικής διοίκησης στις εσωτερικές εκλογές του Κεντρικού Συλλόγου Ποντίων Θεσσαλονίκης (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 184). Ο Κονδύλης πραγματοποίησε εκτεταμένες περιοδείες στους συνοικισμούς και εξέδωσε επίσημο διάγγελμα, μέσω του οποίου εγγυώταν προσωπικά την άμεση υλοποίηση της προεκλογικής υπόσχεσης του Παναγή Τσαλδάρη για την πλήρη επιστροφή του παρακρατηθέντος 25% των αποζημιώσεων προς τους ανταλλάξιμους πρόσφυγες (Δαφνής, 1997, σ. 128). Το συγκεκριμένο οικονομικό σύνθημα αποτέλεσε αναμφισβήτητο το ισχυρότερο προεκλογικό όπλο στη στρατηγική του Λαϊκού Κόμματος (Χατζιωσήφ, 2003, σσ. 54-56). Ο Τσαλδάρης επανέλαβε με θέρμη τη δέσμευση αυτή κατά τη διάρκεια ομιλίας του στο θέατρο «Τριανόν» της Αθήνας, διευκρινίζοντας μάλιστα ότι τα απαραίτητα κονδύλια θα αντλούνταν αποκλειστικά από την ορθολογική και αποδοτική διαχείριση της εναπομείνας μουσουλμανικής ανταλλάξιμης περιουσίας (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 185).

Αντιδρώντας στην κίνηση αυτή, οι Φιλελεύθεροι κατέβαλαν έντονες προσπάθειες να αποδείξουν με τεχνικά επιχειρήματα το οικονομικά ανεφάρμοστο του μέτρου, χαρακτηρίζοντάς το ανοιχτά ως μια πράξη ταπεινής δημαγωγίας και εξαπάτησης (Δαφνής, 1997, σ. 129). Για τον σκοπό αυτό επιστρατεύτηκαν τεκμηριωμένα άρθρα του ειδικού αναλυτή Αθανασίου Πρωτονοτάριου, ενώ παράλληλα ήρθαν στο φως της δημοσιότητας προεκλογικές προκηρύξεις των Λαϊκών γραμμένες στην τουρκική γλώσσα (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 185). Το φιλικό προς την κυβέρνηση «Ελεύθερον Βήμα» στηλίτευσε με δριμύτητα τη συγκεκριμένη ενέργεια, παρουσιάζοντάς την ως μια έμμεση αλλά σαφή αμφισβήτηση της ελληνικότητας και της εθνικής συνείδησης των προσφύγων (Βερέμης, 1980). Από την πλευρά του, ο «Προσφυγικός Κόσμος» απέρριψε επίσης την υπόσχεση για την επιστροφή του 25% ως μια εντελώς απατηλή επαγγελία (Χατζιωσήφ, 2003, σ. 57). Η εφημερίδα υπενθύμιζε στους αναγνώστες της, μέσω ενός ιδιαίτερα σκληρού άρθρου, τους παλαιότερους υποτιμητικούς και αντιπροσφυγικούς χαρακτηρισμούς που είχαν χρησιμοποιήσει στελέχη της δεξιάς παράταξης, αναφέροντας ενδεικτικά ύβρεις όπως «τουρκόσποροι» ή «αθιγγανικές ορδές» (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 186). Κατά συνέπεια, παρά την έντονη κριτική που είχε ασκήσει προηγουμένως στον Βενιζέλο, ο «Προσφυγικός Κόσμος» επέλεξε τελικά να υποστηρίξει ανοιχτά τον βενιζελικό «Εθνικό Συνασπισμό», μια απόφαση που υπαγορεύτηκε από τη γενικότερη ιδεολογική και πολιτική ένταξη της εφημερίδας στον ευρύτερο δημοκρατικό χώρο (Δαφνής, 1997, σ. 131).

4.6 Τα αποτελέσματα του 1933 και η πολιτική μεταστροφή

Τα αποτελέσματα των εκλογών του 1933 ανέδειξαν πρώτο σε ψήφους τον Εθνικό Συνασπισμό, όμως η Ηνωμένη Αντιπολίτευση εξασφάλισε την πλειοψηφία των εδρών λόγω του πλειοψηφικού συστήματος, με την υπόσχεση για το 25% των αποζημιώσεων να αποδεικνύεται καθοριστική για τη μεταστροφή τμήματος των προσφύγων (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 191), (Νικολακόπουλος, 2022, σ. 214). Η οριακή απώλεια προσφυγικών ψήφων σε περιοχές όπως ο Βύρωνας και η Καισαριανή χάρισε τη νίκη στην Αντιπολίτευση, παρά την παραμονή της πλειοψηφίας των προσφύγων στους Φιλελεύθερους (Δαφνής, 1997, σ. 182) (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 192). Η περίοδος 1932–1933 σηματοδότησε την πρώτη συστηματική προσέγγιση των προσφύγων από την αντιβενιζελική παράταξη, ενώ παράλληλα καταγράφηκε σταθερή άνοδος του ΚΚΕ στους συννοικισμούς (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 221), (Βερέμης, 1980, σσ. 327-329).

5. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΞΙΚΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ

5.1 Η πολιτική του Μεταξά στο προσφυγικό ζήτημα

Το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου 1936, το οποίο επιβλήθηκε από τον Ιωάννη Μεταξά με τη στήριξη του Βασιλιά Γεωργίου Β', χαρακτηρίστηκε από μια έντονα αυταρχική και αστυνομική δομή, καθώς και από εμφανείς ολοκληρωτικές και φασιστικές τάσεις. Η διακυβέρνηση αυτή στηρίχθηκε στην πλήρη στέρηση των βασικών συνταγματικών δικαιωμάτων των πολιτών και στην επιβολή μιας ιδιαίτερα αυστηρής προληπτικής λογοκρισίας στον Τύπο, με σκοπό τον απόλυτο έλεγχο της δημόσιας σφαίρας. Κεντρικός ιδεολογικός στόχος του καθεστώτος υπήρξε η ριζική αναδημιουργία του ελληνικού πολιτισμού –μέσα από το όραμα για τον λεγόμενο «Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό»– μια διαδικασία στην οποία η κρατική προπαγάνδα προέβαλλε ότι όφειλαν να συμμετέχουν ισότιμα και πειθαρχημένοι όλοι οι πολίτες. Εξαιτίας αυτής της ασφυκτικής και επιβεβλημένης λογοκρισίας, ακόμη και οι προσφυγικές εφημερίδες, οι οποίες παραδοσιακά εξέφραζαν διαφορετικές πολιτικές τάσεις, εξαναγκάστηκαν να προβάλλουν αναγκαστικά και αποκλειστικά τις επίσημες κυβερνητικές θέσεις (Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κá, 1978, σ. 400).

Η εφημερίδα *Προσφυγικός Κόσμος* παρουσίασε αρχικά τους πρόσφυγες ως νομοταγείς πολίτες και ζήτησε από το καθεστώς την άμεση επίλυση δύο βασικών προβλημάτων, τα οποία αφορούσαν το ζήτημα της στεγαστικής τους αποκατάστασης καθώς και τη ρύθμιση των προσφυγικών χρεών προς την Αγροτική Τράπεζα. Μάλιστα, ο προσφυγικός Τύπος θεώρησε τη νομοθετική εξουσία της δικτατορίας ως μια θετική ευκαιρία, πιστεύοντας ότι με αυτόν τον τρόπο θα εφαρμόζονταν πολύ ταχύτερα παλαιότεροι, αδρανείς προσφυγικοί νόμοι (Τα ζωτικά προσφυγικά ζητήματα: Η στεγαστική αποκατάσταση και τα χρέη μας εις την Αγροτική Τράπεζαν, 1936, σ. 1). Παράλληλα, οι εφημερίδες επέμεναν στον εθνικόφρονα χαρακτήρα των προσφύγων και πρόβαλλαν συστηματικά τις πατριωτικές αντιλήψεις τους με βάση το παραδοσιακό τρίπτυχο «πατρίδα - θρησκεία - οικογένεια», επιδιώκοντας έτσι την ενσωμάτωσή τους στο νέο πλαίσιο και την αποφυγή πιθανών πολιτικών διώξεων (Ο εθνικόφρων χαρακτήρ των προσφύγων, 1936, σ. 1).

5.2 Το Στεγαστικό Πρόγραμμα και η «Μάχη κατά της Παράγκας»

Το πρόγραμμα του Μεταξά εστίασε έντονα στη στέγαση, στοχεύοντας στην πλήρη εξομοίωση προσφύγων και γηγενών, ώστε να εξαλειφθεί ο ίδιος ο όρος «πρόσφυγας», με τον ίδιο τον Πρωθυπουργό να δηλώνει χαρακτηριστικά ότι «ουδείς Έλλην ημπορεί να είνε πρόσφυξ εν Ελλάδι» (Η εξομοίωσης των προσφύγων και η δήλωσις του Αρχηγού, 1936, σ. 1). Στο πλαίσιο αυτό, οι κυβερνητικές ενέργειες κινήθηκαν με ταχείς ρυθμούς, καθώς ο Υπουργός Πρόνοιας, Αλέξανδρος Κορυζής, εξήγγειλε κονδύλια ύψους 98 εκατομμυρίων δραχμών για το έτος 1937 («Τα νέα κονδύλια, 1937, σ. 1), ενώ παράλληλα το καθεστώς διενήργησε ειδική απογραφή για την καταγραφή του ακριβούς αριθμού όσων διέμεναν ακόμη σε παράγκες (Η απογραφή των παραπηγμάτων και η στεγαστική αποκατάστασις, 1937, σ. 2)). Το στεγαστικό έργο προχώρησε και τον Μάιο του 1938 το Υπουργείο Κρατικής Υγιεινής και Δημοσίας Αντιλήψεως ανακοίνωσε την πλήρη εκτέλεση του προγράμματος με την ανέγερση 2.046 κατοικιών (Το οικιστικόν πρόγραμμα και η ανέγερσις των νέων μεγάρων, 1938, σ. 1). Η προσπάθεια επεκτάθηκε το 1939, όταν αποφασίστηκε η οικοδόμηση επιπλέον 5.643 προσφυγικών κατοικιών σε Αθήνα και Πειραιά (Η επέκτασις της ανοικοδομήσεως εις Αθήνας και Πειραιά, 1939, σ. 1) (Νέαι προσφυγικάι κατοικίαι και οικισμοί, 1939, σ. 3). Οι νέες αυτές κατοικίες διανεμόνταν με κλήρωση, δίνοντας προτεραιότητα σε ευάλωτες ομάδες όπως αναπήρους, θύματα πολέμου, χήρες, ορφανά και πολύτεκνους, ενώ ταυτόχρονα το Υπουργείο κατεδάφιζε τα παλιά παραπήγματα (Η κλήρωσις των κατοικιών και η κατεδάφισις των παραπηγμάτων, 1939, σ. 2). Το καθεστώς πρόβαλλε έντονα αυτό το έργο ως την οριστική και αδιαφιλονίκητη λύση του προσφυγικού ζητήματος, με αποτέλεσμα μέχρι τα μέσα του 1940, κατά την επίσκεψη του Πρωθυπουργού στους συνοικισμούς, η κυβέρνηση να διακηρύξει την οριστική νίκη κατά της παράγκας (Η οριστική εξαφάνισις της παράγκας: Η επίσκεψις του Προέδρου, 1940, σ. 1).

5.3 Ρύθμιση Χρεών και Αγροτική Αποκατάσταση

Παράλληλα με τη στέγαση, το καθεστώς έλαβε μέτρα για την ενίσχυση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας και τη ρύθμιση χρεών, με τον Νόμο 677 του 1937 να ρυθμίζει τα χρέη που είχαν συναφθεί έως το 1935, διαγράφοντας τους καθυστερούμενους τόκους (Η ρύθμισις των αγροτικών χρεών και οι καθυστερούμενοι τόκοι, 1937, σ. 1). Στο πλαίσιο αυτό, οι πρόσφυγες ζήτησαν την εξόφληση με ομολογίες στην ονομαστική τους αξία (Αι ομολογίαι των προσφύγων και η ονομαστική αξία, 1937, σ. 2), εμμένοντας ταυτόχρονα στο πάγιο αίτημά

τους για πλήρη παραγραφή (Το αίτημα της παραγραφής των χρεών, 1937, σ. 1). Επιπλέον, ο Νόμος 691 του 1937 θέσπισε ένα ενιαίο πρόγραμμα αποκατάστασης μέσω ειδικής επιτροπής του Υπουργείου Γεωργίας και της Αγροτικής Τράπεζας (Το ενιαίο πρόγραμμα αποκαταστάσεως και η Αγροτική Τράπεζα, 1937, σ. 2). Τον Οκτώβριο του 1937, ο Μεταξάς ανακοίνωσε στη Θεσσαλονίκη σημαντικές διευκολύνσεις για τους ανταλλάξιμους, όπως τη μείωση του επιτοκίου στο 3%, την αύξηση της προθεσμίας εξόφλησης στα 25 έτη και εκπτώσεις έως 50% για την άμεση αποπληρωμή των χρεών των ανταλλάξιμων κτημάτων, ενώ παράλληλα παραχωρήθηκαν χιλιάδες στρέμματα αγροτικών, δασικών και βοσκήσιμων εκτάσεων σε ακτήμονες (Οι νέαι διευκολύνσεις εις τους ανταλλάξιμους, 1937, σ. 1). Έως τις αρχές του 1940, το καθεστώς διέθεσε συνολικά 79.142.000 δραχμές, κατασκευάζοντας 3.350 και επισκευάζοντας 1.801 αγροτικές κατοικίες, κυρίως στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης (Η αγροτική αποκατάστασις εις την Βόρειον Ελλάδα, 1940, σ. 1). Κύριος στόχος των οικονομικών αυτών μέτρων ήταν να προστατευτούν οι αγροτικοί προσφυγικοί πληθυσμοί από την ανατρεπτική κοινωνική προπαγάνδα, εννοώντας με τον όρο αυτό την κομμουνιστική ιδεολογία και τη δράση του Κ.Κ.Ε. . Τέλος, στα τέλη του 1937, δημοσιεύτηκε ο αναγκαστικός νόμος για την αστική αποκατάσταση, ο οποίος τροποποίησε τον παλαιότερο νόμο 6076 με σκοπό τον τερματισμό της ανακλητής ιδιοκτησίας και τη μείωση των στεγαστικών τόκων, παραχωρώντας ταυτόχρονα κοινωφελή έργα και κεφάλαια στην περιοχή της Νέας Σμύρνης (Ο νέος νόμος περί αστικής αποκαταστάσεως και τα έργα εις Νέαν Σμύρνην, 1937, σ. 2)

5.4 Προπαγάνδα, Επέτειοι και η Επιστολή του Πρόσφυγα

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επεδίωξε συστηματικά την ενσωμάτωση του προσφυγικού στοιχείου, με τον προσφυγικό Τύπο να λειτουργεί ως βασικός μοχλός κρατικής προπαγάνδας. Στις επετείους της δικτατορίας κατά την περίοδο 1937-1939, οι εφημερίδες παρουσίαζαν μια τεχνητή εικόνα μαζικής και ενθουσιώδους συμμετοχής των προσφύγων στους επίσημους εορτασμούς. Τα ελεγχόμενα δημοσιεύματα εξήραν το καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά με το επιχείρημα ότι επέφερε την εθνική γαλήνη και την ψυχική αλληλεγγύη στην ελληνική κοινωνία (Γιώτα Μ. , 2005, σσ. 111-112). Το 1940, οι έπαινοι αυτοί εντάθηκαν σημαντικά, με τον Τύπο να καταγγέλλει ανοιχτά την εκμετάλλευση που είχαν υποστεί οι πρόσφυγες από τα παλαιά πολιτικά κόμματα. Παράλληλα, εξυμνούσαν τον Μεταξά ως έναν «φιλόστοργο πατέρα», ο οποίος προσέφερε στους πρόσφυγες πραγματική

ισότητα και κοινωνική πρόνοια χωρίς να ζητά ως αντάλλαγμα την ψήφο τους (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σσ. 136-137).

Ως τεκμήρια αυτού του υποτιθέμενου αυθορμητισμού και της καθολικής αποδοχής, οι ελεγχόμενες από το καθεστώς εφημερίδες πρόβαλαν μια σειρά από δημόσιες εκδηλώσεις και συμβολικές κινήσεις. Αρχικά, δημοσιεύονταν συνεχώς μαζικά ψηφίσματα ευγνωμοσύνης από διάφορες προσφυγικές κοινότητες της χώρας, μια κλασική πρακτική κατασκευής νομιμοποίησης των αυταρχικών καθεστώτων (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 71). Ιδιαίτερη προβολή έλαβε επίσης η προσφορά της Νέας Ιωνίας το 1939, όταν μια επίσημη αντιπροσωπεία με επικεφαλής τον δήμαρχο Αθανάσιο Παράσχο επισκέφθηκε τον Μεταξά και του προσέφερε τιμητικά λευκώματα καθώς και έναν χειροποίητο τάπητα που έφερε τον θυρεό της 4ης Αυγούστου (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 251). Ακόμη και η υπογραφή του νέου Ελληνοτουρκικού Συμφώνου συνεργασίας στην Άγκυρα το 1938 χαιρετίστηκε με μεγάλο ενθουσιασμό από τον προσφυγικό Τύπο, παρά το γεγονός ότι τα μεγάλα προσφυγικά σωματεία είχαν ήδη διαλυθεί βίαια λόγω της γενικής απαγόρευσης της σύστασής τους από τη δικτατορία (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 254).

Επιπλέον, το καθεστώς οργάνωσε μεγάλες δημόσιες εκδηλώσεις για να επιδείξει τη λαϊκή υποστήριξη, όπως το μεγάλο γεύμα προσφύγων που διοργανώθηκε στο Στάδιο το 1939 με τη συμμετοχή 5.000 ατόμων. Κατά τη διάρκειά του, ο διοικητής Πρωτεύουσας Κωνσταντίνος Κοτζιάς υπογράμμισε την πλήρη ισοτιμία μεταξύ προσφύγων και γηγενών, ενώ ο ίδιος ο Μεταξάς διακήρυξε την οριστική και πλήρη συγχώνευση των δύο πληθυσμών (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 256). Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η μετονομασία του προσφυγικού συνοικισμού της Δραπετσώνας σε «Συνοικισμό 4ης Αυγούστου», όπου ο Μεταξάς δήλωσε χαρακτηριστικά ότι διαγράφει το πολιτικό παρελθόν των προσφύγων, διαχωρίζοντάς τους πλέον μόνο σε εθνικόφρονες και κομμουνιστές (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 258).

Ωστόσο, η έντονη αυτή αρθρογραφία και η ανάγκη του καθεστώτος να αποδείξει την προσφυγική νομιμοφροσύνη προκλήθηκε, σε μεγάλο βαθμό, από μια επιστολή ενός πρόσφυγα που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*. Ο συντάκτης της τόνιζε

πεισματικά προς την κυβέρνηση πως «οι πρόσφυγες δεν θα γίνουν ποτέ δικοί σας» (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 259). Λόγω του αυστηρού καθεστώτος λογοκρισίας της εποχής, η γνησιότητα αυτής της επιστολής είναι δύσκολο να επαληθευτεί ιστορικά. Παρόλα αυτά, το μεταξικό καθεστώς τη χρησιμοποίησε ως επικοινωνιακό εργαλείο για να παρουσιάσει την παλαιά κομματική εμμονή των προσφύγων ως ένα αναχρονιστικό κατάλοιπο του παρελθόντος που έπρεπε να ξεπεραστεί (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 260).

Σε αυτή την κυβερνητική γραμμή συντάχθηκαν άμεσα μεγάλες εφημερίδες της εποχής, υποστηρίζοντας ότι οι πρόσφυγες δεν ανήκουν πλέον σε κόμματα, αλλά απολαμβάνουν τάξη, ασφάλεια και ισοτιμία μέσα στο ίδιο το Κράτος (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 261). Ταυτόχρονα, τα διάφορα οικονομικά και στεγαστικά μέτρα που λάμβανε η δικτατορία εντάσσονταν στην ευρύτερη προσπάθεια να κερδηθεί η λαϊκή εύνοια. Η κρατική προπαγάνδα εμφάνιζε συστηματικά ότι το καθεστώς της 4ης Αυγούστου κατάφερε να λύσει με τρόπο «μαγικό» και οριστικό το χρόνιο προσφυγικό ζήτημα, το οποίο εκκρεμούσε από το 1922 (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 264).

5.5 Οι διώξεις του καθεστώτος και οι πρόσφυγες

Λόγω της εμφανούς έλλειψης ευρύτερου λαϊκού ερείσματος, το καθεστώς της 4ης Αυγούστου επέβαλε μια κατάσταση έντονης αστυνόμευσης και κατήργησε τις συνταγματικές ελευθερίες, χρησιμοποιώντας ως κύριο πολιτικό πρόσχημα την πάταξη του κομμουνιστικού κινδύνου (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 243). Απέναντι σε αυτές τις αυταρχικές μεθοδεύσεις, ο πολιτικός κόσμος αντέδρασε με περιορισμένο ωστόσο τρόπο, κυρίως μέσω της υποβολής γραπτών υπομνημάτων διαμαρτυρίας προς τον Βασιλιά Γεώργιο Β΄ κατά το έτος 1937 (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 244). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι πρόσφυγες, εξεταζόμενοι ως γενικό πληθυσμιακό σύνολο, αντιμετωπίστηκαν αρχικά με σχετική επιείκεια από τις αρχές ασφαλείας, καθώς οι συστηματικές διώξεις και οι εκτοπίσεις στράφηκαν σχεδόν αποκλειστικά εναντίον όσων είχαν ενεργή και οργανωμένη δράση στις τάξεις του

Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 245).

Η πολιτική στροφή τμημάτων του προσφυγικού πληθυσμού προς την Αριστερά δεν ήταν τυχαία, αλλά αποτελούσε μια διαδικασία που είχε ήδη ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 265). Παλαιότερα, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες διατηρούσαν μια ιδιαίτερα αρνητική και καχύποπτη στάση απέναντι στο κομμουνιστικό κίνημα για δύο θεμελιώδεις λόγους. Ο πρώτος αφορούσε την ιδεολογική και πολιτική αντίθεση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) στη Μικρασιατική Εκστρατεία, στάση που θεωρήθηκε προδοτική από τους πληγέντες (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 266). Ο δεύτερος λόγος εντοπιζόταν στην επίσημη θέση του ΚΚΕ για μια «ανεξάρτητη ή αυτόνομη Μακεδονία και Θράκη», μια γραμμή που απειλούσε άμεσα την ασφάλεια και τη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων στις βόρειες ελληνικές περιοχές (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 168).

Επιπλέον, η πολιτική στρατηγική του κομμουνιστικού «Ενιαίου Μετώπου» είχε αποτύχει στην πρώτη της φάση, διότι το κόμμα προσέγγιζε τους πρόσφυγες με αυστηρά δογματικά και ταξικά κριτήρια, ως εργάτες ή ακτήμονες αγρότες, και όχι ως μια ενιαία κοινωνική ομάδα με κοινά τραύματα. Η τακτική αυτή προκαλούσε στους Μικρασιάτες την έντονη εντύπωση ότι το κόμμα εκπροσωπούσε τελικά τα συμφέροντα των γηγενών εργατών (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 169). Ο δογματικός διεθνισμός του ΚΚΕ ερχόταν σε ευθεία σύγκρουση με τον έντονο εθνικό αλυστροτισμό των προσφύγων, οι οποίοι, εξαιτίας και της αστικής τους προέλευσης σε πολλές περιπτώσεις, παρέμεναν συναισθηματικά και εκλογικά δεμένοι με τα παραδοσιακά αστικά κόμματα, και κατεξοχήν με το Κόμμα των Φιλελευθέρων (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 172).

Ωστόσο, η πολιτική αυτή συμπεριφορά άρχισε να διαφοροποιείται ριζικά λόγω συγκεκριμένων ιστορικών παραγόντων. Καταλυτικό ρόλο έπαιξε η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, η οποία διέψευσε οριστικά τις ελπίδες των προσφύγων για την πλήρη και δίκαιη αποζημίωση των χαμένων περιουσιών τους (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 175). Οι πρώτες εκλογικές επιτυχίες αυτής της μεταβολής καταγράφηκαν ήδη από το 1931, με την ανάδειξη αριστερών δημάρχων σε

μεγάλες προσφυγικές πόλεις, όπως η Καβάλα και οι Σέρρες (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 182). Η κατάρρευση του βενιζελισμού ολοκληρώθηκε με την αποτυχία του στρατιωτικού Κινήματος του 1935 και τον επακόλουθο θάνατο του Ελευθερίου Βενιζέλου το 1936, γεγονότα που περιόρισαν τις προσδοκίες των Φιλελευθέρων και άφησαν τον προσφυγικό κόσμο χωρίς την ιστορική του ηγεσία (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 189).

Ως αποτέλεσμα, η μαζική μετακίνηση ψηφοφόρων προς το ΚΚΕ ενισχύθηκε εντυπωσιακά, αγγίζοντας ποσοστά της τάξης του 30% στις αστικές περιοχές της Μακεδονίας και της Θράκης κατά τις αναμετρήσεις του 1933 και του 1936 (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 168). Παρά τη δεδομένη αυτή δυναμική, το μεταξικό καθεστώς, μέσω των ελεγχόμενων εντύπων του κατά το έτος 1939, προσπάθησε συστηματικά να υποβαθμίσει τις συνεχιζόμενες συλλήψεις προσφύγων κομμουνιστών, παρουσιάζοντάς τις εσκεμμένα ως μεμονωμένες και ασήμαντες περιπτώσεις που δεν ανταποκρίνονταν στο γενικότερο εθνικόφρον φρόνημα των συννοικισμών (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 267).

5.6 Η Αλλαγή Στρατηγικής του ΚΚΕ και οι Διώξεις

Η νέα ηγεσία του ΚΚΕ, η οποία αποτελούνταν από πολλούς πρόσφυγες, άλλαξε εντελώς την τακτική της για να κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου. Σταμάτησε οριστικά να ζητάει την ανεξαρτησία της Μακεδονίας, που φόβιζε τους πρόσφυγες, και άρχισε να στηρίζει δυναμικά όλα τα καθημερινά τους αιτήματα, με κυριότερο την καταβολή του 25% της αποζημίωσης που δικαιούνταν για τις χαμένες πατρίδες (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 195). Εξαιτίας αυτής της μεγάλης επιρροής του κόμματος στις προσφυγικές γειτονιές, οι περισσότεροι από όσους συλλαμβάνονταν από την αστυνομία του Μεταξά ήταν πρόσφυγες (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 268). Το ίδιο το καθεστώς προσπαθούσε να δικαιολογήσει το γεγονός αυτό, υποστηρίζοντας ότι οι πρόσφυγες δεν έγιναν κομμουνιστές από πεποίθηση, αλλά επειδή ήταν φτωχοί και επειδή στο παρελθόν τους είχαν εκμεταλλευτεί τα παλιά κόμματα. Για τον λόγο αυτό, η κυβέρνηση τόνιζε ότι έπρεπε να μάθουν να σκέφτονται «ελληνικά και όχι κομμουνιστικά» (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 272).

Οι συλλήψεις εκείνης της εποχής δείχνουν καθαρά ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες γνώρισαν και ασπάστηκαν τον κομμουνισμό μέσα στους δύσκολους χώρους δουλειάς και στα μεγάλα εργοστάσια (κυρίως στα καπνομάγαζα) της Καβάλας, της Δράμας και της Θεσσαλονίκης (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 269). Όταν μάλιστα η αστυνομία εξάρθρωσε την παράνομη οργάνωση του ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη τον Ιούνιο του 1938, σχεδόν όλοι οι συλληφθέντες ήταν προσφυγικής καταγωγής (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 273). Ανάμεσά τους ήταν και ο Κωνσταντίνος Γαβριηλίδης, ο οποίος ήταν αρχηγός του Αγροτικού Κόμματος και πρώην δήμαρχος Κιλκίς, ένας άνθρωπος με τεράστια επιρροή στους πρόσφυγες που ζούσαν στα χωριά της Μακεδονίας (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 248). Τα ίδια ακριβώς στοιχεία για τη μαζική συμμετοχή των προσφύγων στην αντίσταση κατά της δικτατορίας προκύπτουν και από τις πολλές συλλήψεις που έγιναν το επόμενο έτος, δηλαδή το 1939 (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 275).

5.7 Οι Δηλώσεις Μετανοίας

Τα στοιχεία από τις διωκτικές αρχές της περιόδου επιβεβαιώνουν ότι η πλειοψηφία των κομμουνιστών προσφύγων σε μεγάλες προσφυγικές περιοχές, όπως η Νέα Ιωνία και η Θεσσαλονίκη, ήταν κυρίως βιομηχανικοί εργάτες που οργανώθηκαν στο κόμμα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 273). Χαρακτηριστική απόδειξη αυτής της κοινωνικής σύνθεσης αποτελούν οι «δηλώσεις μετανοίας» που εξαναγκάζονταν να υπογράψουν και να δημοσιεύσουν οι συλληφθέντες, οι οποίες φέρνουν στο φως την επαγγελματική ταυτότητα των μελών της Αριστεράς στους συνοικισμούς. Μεταξύ αυτών των περιπτώσεων συγκαταλέγονται Μικρασιάτες πρόσφυγες που εργάζονταν ως οικοδόμοι και είχαν ενταχθεί στο κόμμα ήδη από το 1935, καθώς και τεχνίτες, όπως ηλεκτρολόγοι στο εργοστάσιο ΕΒΙΠ (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 274). Παράλληλα, στους κόλπους της οργάνωσης συμμετείχαν ενεργά πρόσφυγες από τη Θράκη που εργάζονταν σε μονάδες όπως το εργοστάσιο «Θέρμις», αλλά και εργάτες από την Κωνσταντινούπολη, απασχολούμενοι σε βιομηχανίες όπως το εργοστάσιο Μουταλάσκη, οι οποίοι μάλιστα αναλάμβαναν κρίσιμους ρόλους για την παράνομη δράση, όπως η έκδοση εντύπων μέσω πολυγράφου (Γιώτα Μ. , 2005, σ. 274). Τα συγκεκριμένα παραδείγματα αναδεικνύουν ανάγλυφα πώς η μεταξική δικτατορία αντιμετώπιζε μια οργανωμένη βάση που αποτελούνταν από το πιο δυναμικό

κομμάτι του προσφυγικού εργατικού προλεταριάτου (Γιώτα Μ. , Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940), 2005, σ. 275).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την επόμενη μέρα της Μικρασιατικής Καταστροφής έως το τέλος της μεταξικής δικτατορίας ξεκινά μια διαδικασία πολιτικής ενσωμάτωσης, και κρατικής χειραγώγησης των προσφύγων. Αρχικά, η πολιτογράφηση και η μαζική είσοδος των προσφύγων στην ελληνική πολιτική σκηνή λειτούργησε ως καταλύτης για την εδραίωση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας. Η συντριπτική πλειοψηφία των Μικρασιατών ταυτίστηκε απόλυτα με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και την προσωπικότητα του Ελευθερίου Βενιζέλου, τον οποίο θεωρούσαν προστάτη και εγγυητή της αποκατάστασής τους. Αυτή η εκλογική συμπεριφορά προκάλεσε τα έντονα αντανakλαστικά της αντιβενιζελικής παράταξης, η οποία συστηματικά καλλιέργησε ένα κλίμα εθνικού διχασμού, επιχειρώντας να εμφανίσει τους πρόσφυγες ως πληθυσμιακό βάρος ή ως πολίτες δεύτερης κατηγορίας.

Ωστόσο, η βενιζελική παντοδυναμία στους προσφυγικούς συνοικισμούς άρχισε να κλονίζεται κατά τη δεκαετία του 1930, ως αποτέλεσμα των οικονομικών συμβιβασμών του επίσημου κράτους. Η υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου του 1930, η οποία εκμηδένισε τις ελπίδες για δίκαιες περιουσιακές αποζημιώσεις, σε συνδυασμό με τις συνέπειες της διεθνούς οικονομικής κρίσης, οδήγησε σε μια σταδιακή πολιτική χειραφέτηση και απογοήτευση. Η κατάρρευση και η απώλεια της ηγεσίας των βενιζελικών μετά το αποτυχημένο κίνημα του 1935 και τον θάνατο του Βενιζέλου το 1936, άφησε ένα τεράστιο πολιτικό κενό. Το κενό αυτό επιχειρήθηκε να καλυφθεί από δύο αντίθετες πολιτικές ιδεολογίες από τη μία πλευρά, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας, το οποίο άλλαξε στρατηγική, εγκατέλειψε τη θέση για την αυτονόμηση της Μακεδονίας και αγκάλιασε τα καθημερινά προσφυγικά αιτήματα, και από την άλλη πλευρά, η δικτατορία της 4ης Αυγούστου.

Η άνοδος της αριστεράς υπήρξε ραγδαία, ιδιαίτερα ανάμεσα στους πρόσφυγες εργάτες των βιομηχανιών και τους εργάτες των καπνομάγαζων στη Μακεδονία, τη Θράκη και τη Νέα Ιωνία, γεγονός που εκφράστηκε τόσο στις εκλογικές επιτυχίες της περιόδου 1933-1936 όσο και στις μεταγενέστερες διώξεις και τις δηλώσεις μετανοίας της μεταξικής περιόδου. Το δικτατορικό καθεστώς του Ιωάννη Μεταξά εφάρμοσε μια διττή πολιτική. Από τη μία πλευρά, χρησιμοποίησε έναν ασφυκτικό μηχανισμό αστυνόμευσης, λογοκρισίας και βίαιης καταστολής απέναντι στους οργανωμένους αριστερούς των συνοικισμών. Από την άλλη πλευρά, επιχείρησε να εξαγοράσει τη νομιμοφροσύνη της ευρύτερης προσφυγικής μάζας μέσω προπαγανδιστικών εκδηλώσεων, στεγαστικών προγραμμάτων κατά της παράγκας και

ρυθμίσεων χρεών, προβάλλοντας μια πολιτική πλήρους εξομοίωσης και εθνικής ενσωμάτωσης.

Συμπερασματικά, η μελέτη της περιόδου αποδεικνύει ότι οι πρόσφυγες δεν αποτέλεσαν μια στατική ή παθητική κοινωνική ομάδα, αλλά μια δυναμική πολιτική δύναμη. Η πολιτική τους συμπεριφορά εξελίχθηκε από την ολοκληρωτική προσκόλληση στα βενιζελικά κόμματα, στη σταδιακή ταξική ριζοσπαστικοποίηση και την προσέγγιση με την Αριστερά, για να καταλήξει τελικά σε μια βίαιη και ελεγχόμενη θεσμική ενσωμάτωση από το μεταξικό καθεστώς. Η κρατική προπαγάνδα της 4ης Αυγούστου προσπάθησε να παρουσιάσει μια εικόνα απόλυτης γαλήνης και ευγνωμοσύνης, όμως η πραγματικότητα των συνεχών συλλήψεων και η ανάγκη για διαρκή αστυνομική επιτήρηση φανερώνουν ότι οι κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις στους προσφυγικούς συνοικισμούς παρέμεναν ενεργές κάτω από την επιφάνεια.

Βιβλιογραφία / Πηγές

- Hirschon, R. (2004). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (MIET).
- Lausanne Peace Treaty VI. Convention Concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations Signed at Lausanne, January 30, 1923*. (n.d.). Ανάκτηση από mfa.gov.tr: https://www.mfa.gov.tr/lausanne-peace-treaty-vi_-convention-concerning-the-exchange-of-greek-and-turkish-populations-signed-at-lausanne_.en.mfa
- Pentzopoulos, D. (2002). *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece*. Hurst.
- Wikipedia. (2024). *Ελληνικές γερουσιαστικές εκλογές 1929*. Ανάκτηση από Wikipedia: https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B3%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82_%CE%B5%CE%BA%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CF%82_1929
- Αι ομολογίαι των προσφύγων και η ονομαστική αξία. (1937, Απρίλιος 18). *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.
- Αι προετοιμασίαι του συλλαλητηρίου της Κυριακής. Κίνδυνοι συγκρούσεων. (1927). *Πρωία*, 2.
- Αι προσφυγικά οργανώσεις αποδοκιμάζουν την Π.Ο.Α.Δ.Α.. Η χθεσινή σύσκεψις των προσφύγων εις το Υπουργείον Γεωργίας. Θα εξακολουθήση η καταβολή των αποζημιώσεων άνευ διακοπής. (1926, Δεκέμβριος 19). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.
- Αι χθεσιναί εκλογαί της Π.Ο.Α.Δ.Α. εις το δημοτικόν θέατρον. (1927, Απρίλιος 11). *Πρωία*, 2.
- Αλαμάνη, Βεργόπουλος, Βερέμης, κά. (1978). *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΕ'). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Ανακοινώσεις του Υπουργού κ. Κύρκου δια το ζήτημα των απαλλοτριώσεων. Η προσφυγική αποκατάστασις και το Σύνταγμα. (1928, Ιανουάριος 21). *Ελεύθερον Βήμα*, 36.

- Ανδριώτης, Ν. (2010). Εμείς και οι άλλοι: Πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Στο Τ. Α. (Επιμ.), *Μετανάστευση, Ερότητα και Θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα: Το στοίχημα της κοινωνικής ένταξης*. Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Ανδριώτης, Ν. (2020). *Πρόσφυγες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Ανδριώτης, Ν. (2022). Η πολιτική ένταξη και ενσωμάτωση των προσφύγων μετά το 1922. Στο *Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων 1923-1967*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Ανεβλήθησαν δια την 19ην Μαΐου αι εργασίαι της Εθνοσυνελεύσεως. Το νεοιδρυθέν Εθνικόν Δημοκρατικόν κόμμα των προσφύγων. (1924, Μάιος 7). *Ελεύθερον Βήμα*(791), 4.
- Ανιστόρητον. (2014). *Ο Θεσμός της Γερουσίας στη Νεότερη Ελλάδα (1829-1935)*. Ανάκτηση από Ανιστόρητον: http://www.anistor.gr/greek/grback/ist2014_45_Anistoriton.pdf
- Αποσχιστική κίνησις των βουλευτών. Θα καταψηφίσουν. (1927, Αύγουστος 19). *Πρωία*, 2.
- Βερέμης, Θ. Δ. (1980). *Ιστορία του Ελληνικολν Έθνους* (Τόμ. ΙΕ). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Βερέμης, Θ., & Δημητράκος, Λ. (1980). *Η περίοδος της Δημοκρατίας, 1924-1935. Στο Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (Τόμ. ΙΕ). Εκδοτική Αθηνών.
- Βλάχος, Γ. Α. (1928, Ιουλίου 16). Το σύμβολον της Παλαιάς Ελλάδος εκπορθείται από την προσφυγικήν αγέλην. *Καθημερινή*.
- Για τους πρόσφυγες. (1926, Δεκέμβριος 21). *Ριζοσπάστης*, 1.
- Γιώτα, Μ. (2005). *Η πολιτική ένταξη των προσφύγων του 1922 στην Ελλάδα του μεσοπολέμου(1922-1940)*. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Δαφνής, Γ. (1961). *Τα πολιτικά κόμματα 1821-1961*. Αθήνα: Γαλαξίας.
- Δαφνής, Γ. (1997). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*. Κάκτος.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). (n.d.). *statistics.gr*. Ανάκτηση Ιούνιος 26, 2026, από Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ): <https://www.statistics.gr/el/home>
- Επιτροπή προσφύγων πληρεξουσίων παρά τω κ. Βενιζέλω. Οι κίνδυνοι εάν η Δημοκρατία δεν προέλθῃ εκ της ψήφου του Λαού. εάν επικρατήσῃ η άποψις των Δημοκρατικών θα εγκαταλείψῃ την Ελλάδα. (1924). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.

- Η αγροτική αποκατάστασις εις την Βόρειον Ελλάδα. (1940, Ιανουάριος 28). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η συζήτησίς του περί της κατοχυρώσεως. οι πρόσφυγες θα υποστηρίξουν την κυβέρνησιν. τα προσφυγικά ερωτήματα. τα υποβληθέντα χτες εις την Εθνοσυνέλευσιν νομοσχέδια και ψηφίσματα. (1924). *Ελεύθερον Βήμα*, 4.
- Η απογραφή των παραπηγμάτων και η στεγαστική αποκατάστασις. (1937, Μάρτιος 14). *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.
- Η Βουλή εξακολούθησεν εν μέσω ζωνρών αντεγκλήσεων την συζήτησιν επί του ζητήματος των απαλλοτριώσεων. Λαϊκοί βουλευταί υβρίζουν βαναύσως τους πρόσφυγας. Θυελλώδη επεισόδια εξ αφορμής ενός νομοσχεδίου. (1928, Ιανουάριος). *Ελεύθερον Βήμα*, 3.
- Η ένωσις των ντόπιων και των προσφύγων. (1926, Οκτώβριος 7). *Ριζοσπάστης*, 1.
- Η εξομοίωσις των προσφύγων και η δήλωσις του Αρχηγού. (1936, Δεκέμβριος 6). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η επάνοδος του Αρχηγού και ο προσφυγικός κόσμος. (1928, Αύγουστος 12). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η επέκτασις της ανοικοδομήσεως εις Αθήνας και Πειραιά. (1939, Φεβρουάριος 12). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η κλήρωσις των κατοικιών και η κατεδάφισις των παραπηγμάτων. (1939, Οκτώβριος 15). *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.
- Η κυβέρνησις δια τα προσφυγικά ζητήματα. (1924, Μάρτιος 2). *Ελεύθερον Βήμα*(729), 4.
- Η κυβέρνησις δια τα προσφυγικά ζητήματα. (1924, Μαρτίος 2). *Ελεύθερον Βήμα*(729), 4.
- Η νέα Κυβέρνησις και οι πρόσφυγες βουλευταί. Μήνυμα προς τον κ. Καφαντάρην. (1927, Αυγустος 18). *Πρωία*, 2.
- Η οργάνωσις των Δικαιούχων Ανταλλαξίμων απεφάσισε να συστήση εις τους πρόσφυγας όπως συνταχθούν ολοψύχως με τα συγκεκριμένα Δημοκρατικά κόμματα. (1926, Νοέμβριος 5). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.

- Η οριστική εξαφάνισις της παράγκας: Η επίσκεψις του Προέδρου. (1940, Ιούνιος 2). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η προσφυγική ομάς των πληρεξουσίων θα υποβάλη ψηφίσματα υπέρ των προσφύγων. (1924). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.
- Η ρύθμισις των αγροτικών χρεών και οι καθυστερούμενοι τόκοι. (1937, Μάρτιος 7). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Η στάσις των προσφύγων βουλευτών και τα επεισόδια εις την Βουλήν. (1928, Φεβρουάριος 17). *Μακεδονία*(8213), 1.
- Η χθεσινή γενική συνέλευσις της Π.Ο.Α.Δ.Α.. Επιμένουν εις την απομάκρυνση του κ. Μπαλκάμπαση. Το εγκριθέν ψήφισμα προς την Κυβέρνηση. (1926, Δεκέμβριος 20). *Πρωία*, 3.
- Η χθεσινή ζωηρά κίνησις των Φιλελευθέρων. Ενθουσιώδης υποδοχή υποψηφίων εις τους προσφυγικούς συνοικισμούς. (1926, Οκτώβριος 25). *Ελεύθερον Βήμα*, 4.
- Η χθεσινή συνέλευσις των διανοουμένων δια τα προσφυγικά ζητήματα. (1927, Αύγουστος 22). *Πρωία*, 2.
- Ημείς και τα κόμματα. (1927/1928, Δεκέμβριος/Ιανουάριος 25 Δεκεμβριου/8,15 Ιανουαρίου). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Θορυβώδεις εκδηλώσεις της Π.Ο.Α.Δ.Α.. Οι μετριοπαθείς αποδοκιμάσαντες τους αδιαλάκτους εξεδιώχθησαν εκ της συνελεύσεως. (1926, Δεκέμβριος 20). *Ελεύθερον Βήμα*, 5.
- Ιακωβίδης, Χ. (2021). *didaktorika.gr*. Ανάκτηση Ιούνιος 27, 2026
- Καθημερινή. (2023, Απρίλιος 13). *Σαν σήμερα: 13 Απριλίου 1924 – Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος για την Αβασίλευτη Δημοκρατία*. Ανάκτηση από kathimerini: <https://www.kathimerini.gr/istoria/562367608/san-simera-13-apriliou-1924-i-diexagogi-toy-dimopsifismatos-gia-tin-avasileyti-dimokratia/>
- Καθημερινή. (2025, Αύγουστος 19). *Σαν Σήμερα: 19 Αυγούστου 1928 – Το Κόμμα Φιλελευθέρων κερδίζει τις εκλογές*. Ανάκτηση 2025, από kathimerini: <https://www.kathimerini.gr/istoria/563768551/san-simera-19-aygoystoy-1928-to-komma-fileleytheron-kerdizei-tis-ekloges/>

- Καλογήρου Ν., Μαυρογορδάτος Γ. Θ., Χατζηιωσήφ Χ. κ.ά. (1992). Στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, & Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σσ. 87-88). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Κανναβού, Μ. (2018). *Προσφυγικά σωματεία και διεκδικήσεις στον Μεσοπόλεμο (1922-1940)*. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ).
- Κατσάπης, Κ. (2022, Ιούλιος 22). *Αντιπαραθέσεις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα*. Ανάκτηση από [asiaminor.ehw.gr: http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665](http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665)
- Κολιόπουλος, Ι., Χατζηαντωνίου, Κ., Μπουμπούς, Μ. & Χατζηεφραιμίδου, Α. (n.d.). *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας: Γ' τάξη Γενικού Λυκείου (Ομάδα Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών)*. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Κομμουνιστικό Κόμμα. Προκήρυξη στις εργαζόμενες προσφυγικές μάζες. (1923). *Ριζοσπάστης*, 1.
- Κορμά, Λ. (2021). *Πτυχές της αποκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα 1922-1930*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Μαράτου-Αλιπράντη, Λ. (2023, Ιανουάριος 12). *Η εγκατάσταση των προσφύγων και η αναδιάρθρωση του δημογραφικού και κοινωνικού τοπίου στη μεσοπολεμική Ελλάδα*. Ανάκτηση από [kaisariani.gr: https://kaisariani.gr/2023/01/12/i-egkatastasi-ton-prosfygon-kai-i-ana/](https://kaisariani.gr/2023/01/12/i-egkatastasi-ton-prosfygon-kai-i-ana/)
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (1983). *Stillborn republic: Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*. University of California Press.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2011). *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Κινητοποίηση: Οι κοινωνικές συμμαχίες και οι κομματικές στρατηγικές στην Ελλάδα, 1922-1936*. Πατάκης.
- Μια ανήθικος και παράνομος πράξις: Η ληστεία των προσφυγικών ομολογιών. (1928, Οκτώβριος 21). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Μιχαηλίδης, Ι. (2020). *Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Μόνο το ΚΚΕ θα λύση το προσφυγικό. (1923, Νοέμβριος Παρασκευή 16). *Ριζοσπάστης*, 2257 – 747, 1.

Νέαι προσφυγικά κατοικία και οικισμοί. (1939, Μάιος 14). *Προσφυγικός Κόσμος*, 3.

Νικολακόπουλος, Η. (2022). *Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων 1923-1967*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

Ο βιομηχανικός κόσμος αποκηρύττει την Κυβέρνησιν. Υπουργοί υποθάλουν τον κομμουνισμόν. Οργανωμένη επιβουλή κατά του αστικού καθεστώτος. Δριμύτατη διαμαρτυρία του Συνδέσμου των Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών. Έκκλησις αμύνης προς τας συντηρητικὰς τάξεις. (1928, Ιανουάριος 24). *Καθημερινή*, 1.

Ο εθνικόφρων χαρακτήρ των προσφύγων. (1936, Αύγουστος 4). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.

Ο κ. Τσουδερὸς αναλαμβάνει σήμερον το Υπουργεῖον Οικονομικῶν. Η ἰδρυσις του θεσμοῦ της Γερουσίας και οἱ νέοι Γερουσιασταί. Μελετᾶται ἡ σύμπηξις ανεξαρτήτου προσφυγικῆς ομάδος. (1924, Μάιος). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.

Ο νέος νόμος περί αστικής αποκαταστάσεως και τα ἔργα εἰς Νέαν Σμύρνην. (1937, Δεκέμβριος 19). *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.

Ο προσφυγικός κόσμος ικανοποιημένος εκ της λύσεως των αποζημιώσεων. Η ευγνωμοσύνη του προς την Κυβέρνησιν. ἡ χθεσινὴ συνέλευσις. (1926, Οκτώβριος 25). *Ελεύθερον Βήμα*, 3.

Ο Πρωθυπουργὸς κ. Καφαντάρης ανακοίνωσεν ὅτι ἡ κυβέρνησις θα εφαρμόσῃ ολοκληρωτικῶς το πρόγραμμα του κ. Ελ. Βενιζέλου. ἡ στάσις των Δημοκρατικῶν και διαφόρων ομάδων ἐναντι της κυβερνήσεως. (1924). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.

Οι νέαι διευκολύνσεις εἰς τοὺς ανταλλάξιμους. (1937, Δεκέμβριος 24). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.

Οι πρόσφυγες θα μείνουν μακράν του εκλογικοῦ αγώνος. Δεν θα ανεχθούν νέαν βενιζελικὴν εκμετάλλευσιν. Μία ἐκκλησις των ανταλλαξίμων. (1926, Οκτώβριος 13). *Καθημερινή*, 1-2.

Οι πρόσφυγες και αἱ εκλογαί. Ανακοινωθέν των δικαιούχων ανταλλαξίμων. (1926, Σεπτεμβριος 28). *Ελεύθερον Βήμα*, 5.

Οι πρόσφυγες και ἡ νέα Κυβέρνησις. (1927, Οκτωβριος 19). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.

- Οι προσφυγικοί συνοικισμοί Πειραιώς φρούρια απροσπέλαστα της παρατάξεως των Φιλελευθέρων. Θερμαί εκδηλώσεις των Συμαίων προς τους υποψηφίους. (1926, Νοέμβριος 3). *Ελεύθερον Βήμα*, 5.
- Πελαγίδης, Ε. (1986). *Το Προσφυγικό Ζήτημα στο Ελληνικό Κοινοβούλιο (1924-1928)*. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου (ΙΜΧΑ).
- Πελαγίδης, Ε. (1988). *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*. Θεσσαλονίκη: Μακεδονικά.
- Πελαγίδης, Ε. (1997). *Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-1930)*. Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.
- Περί κυρώσεως της εν Λωζάνη συνομολογηθείσης συνθήκης περί Ειρήνης*. (1923). Ανάκτηση από e-nomothesia.gr: <https://www.e-nomothesia.gr/diethneis-sunthekes/nomothetiko-diatagma-238-25-8-1923.html>
- Περίοδος Α΄, Σύνοδος Α΄. (1928, Οκτώβριος 24 / 26). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*.
- Πρώτο Θέμα. (2024). *Η κυβέρνηση Ελευθέριου Βενιζέλου από το 1928 ως το 1932 και το «Ιδιώνυμο» εναντίον του Κ.Κ.Ε.* Ανάκτηση από Protothema: <https://www.protothema.gr/stories/article/1504739/i-kubernisi-eleutheriou-venizelou-apo-to-1928-os-to-1932-kai-to-idionumo-enadion-tou-kke/>
- (1928). *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928: Πληθυσμός κατά φύλον, ηλικίαν, θρησκείαν και γλώσσαν*. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Εθνικό Τυπογραφείο.
- Συνεδρίασις 15. (1924, Φεβρουάριος 11). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 192-193.
- Συνεδρίασις 16. (1924, Φεβρουάριος 12). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 200.
- Συνεδρίασις 24. (1924, Φεβρουάριος 21). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 353-354.
- Συνεδρίασις 26. (1924, Φεβρουάριος 23). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 433-434.
- Συνεδρίασις 27. (1924, Φεβρουάριος 25). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 440.
- Συνεδρίασις 37. (1924, Μάρτιος 24). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 598-603.
- Συνεδρίασις 5. (1924, Ιανουάριος 23). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 24.
- Συνεδρίασις 65. (1924, Ιούνιος 25). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 458-459.

- Συνεδρίασις 67. (1924, Ιούνιος 27). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 506-514.
- Συνεδρίασις 72. (1924, Ιούλιος 3). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*.
- Συνεδρίασις 75. (1924, Ιούλιος 7). *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 731-732.
- Συρίγος, Α. Μ. (2007). *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις*. Αθήνα: Πατάκης.
- Τα ζωτικά προσφυγικά ζητήματα: Η στεγαστική αποκατάστασις και τα χρέη μας εις την Αγροτικήν Τράπεζαν. (1936, Οκτώβριος 18). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Τα νέα κονδύλια. (1937, Ιανουάριος 17). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Τα πορίσματα της συσκέψεως των προσφύγων πληρεξουσίων. Ποίας λύσεις θα προτείνουν εις την Εθνοσυνέλευσιν. Εξακολουθούν αι συζητήσεις των Δημοκρατικών περί της τηρητέας στάσεως. (1924, Μάρτιος 1). *Ελεύθερον Βήμα*(728), 4.
- Τα σκάνδαλα των απαλλοτριώσεων.[...] Η αρπαγή των μικρών ιδιοκτησιών της πλατείας των Αγάμων αντισυνταγματική. (1928, Ιανουάριος 18). *Καθημερινή*, 1.
- Το αίτημα της παραγραφής των χρεών. (1937, Μάιος 16). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Το ενιαίον πρόγραμμα αποκαταστάσεως και η Αγροτική Τράπεζα. (1937, Ιούλιος 4). *Προσφυγικός Κόσμος*, 2.
- Το Κ.Κ.Ε., *Επίσημα κείμενα* (Τόμ. Α). (1974). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Το οικιστικόν πρόγραμμα και η ανέγερσις των νέων μεγάρων. (1938, Μάιος 22). *Προσφυγικός Κόσμος*, 1.
- Το πραγματικόν φρόνημα των προσφύγων. Προς Κονδύλην επιστολή. (1924, Ιούλιος 19). *Ριζοσπάστης*, 1.
- Το πραξικόπημα. (1926, Νοέμβριος 11). *Καθημερινή*, 1.
- Το προσφυγικόν πρόβλημα. Η στάσις των προσφύγων. (1924, Απρίλιος 30). *Ελεύθερον Βήμα*, 1.
- Το σκάνδαλον των εκλογικών βιβλιαρίων. Ποιοί θα ψηφίσουν. (1923). *Καθημερινή*, 4.
- Το Υπουργικόν Συμβούλιον συγκληθέν εκτάκτως έλαβε αποφάσεις προς τερματισμόν του εκβιασμού των προσφύγων. (1926, Δεκέμβριος 18). *Ελεύθερον Βήμα*, 6.
- Το φίμωτρον. (1923). *Καθημερινή*, 1.

Τουντα-Φεργαδη, Α. (1990). Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Παπαναστασίου και το προσφυγικό ζήτημα. *Πρακτικά συνεδρίου που οργανώθηκε από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα 5-7 Δεκεμβρίου 1986*, σ. 273.

Χατζιωσήφ, Χ. (Επιμ.). (2003). *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος (1922-1940)* (Τόμ. Β1). Βιβλιόραμα.